

Установа адукацыі
"Гомельскі дзяржаўны ўніверсітэт імя Ф. Скарыны"

Факультэт філалагічны

Кафедра беларускай мовы

УЗГОДНЕНА

Загадчык кафедры
беларускай мовы

 А.М.Воінава

19.04 2023 г.

УЗГОДНЕНА

Дэкан факультэта
філалагічнага факультэта

 А.М.Малуюн

19.04 2023 г.

ВУЧЭБНА-МЕТАДЫЧНЫ КОМПЛЕКС ПА ВУЧЭБНАЙ
ДЫСЦЫПЛІНЕ

БЕЛАРУСКАЯ ДЫЯЛЕКТАЛОГІЯ

для спецыяльнасці 1-21 05 01 Беларуская філалогія (па напрамках)

Напрамак спецыяльнасці:

1-21 05 01-01 Беларуская філалогія (літаратурна-рэдакцыйная дзейнасць)

Складальнік:

Чарнышова А.М., дацэнт кафедры беларускай мовы УА "ГДУ імя
Ф.Скарыны", кандыдат філалагічных навук

Разгледжана і зацверджана

на пасяджэнні навукова-метадычнага савета ўніверсітэта

24.05 2023г., пратакол № 9

РЕПОЗИТОРИЙ ГГУ ИМЕНИ Ф. СКАРИНЫ

Электронны вучэбна-метадычны комплекс па дысцыпліне «Беларуская дыялекталогія» для спецыяльнасці 1-21 05-01 Беларуская філалогія (па напрамках) / Аўтар-складальнік: Чарнышова А.М. – Гомель: ГДУ імя Ф. Скарыны, 2023. – 58 с.

Рэцэнзенты:

кафедра замежных моў і методыкі выкладання замежных моў УА «Мазырскі дзяржаўны педагагічны ўніверсітэт імя І.П. Шамякіна»;

Буракова М.У., дацэнт кафедры “Беларуская і замежныя мовы” УА “Гомельскі дзяржаўны тэхнічны ўніверсітэт імя П.В. Сухого”, кандыдат філалагічных навук, дацэнт.

© Аўтар-складальнік Чарнышова А.М. 2023.

© ГДУ імя Ф. Скарыны, 2023.

ЗМЕСТ

ТЛУМАЧАЛЬНАЯ ЗАПІСКА	4
ЗМЕСТ ВУЧЭБНАГА МАТЭРЫЯЛУ	6
ВУЧЭБНА-МЕТАДЫЧНАЯ КАРТА ДЫСЦЫПЛІНЫ	10
ТЭАРЭТЫЧНЫ РАЗДЗЕЛ	14
Тэма 1. АГУЛЬНЫЯ ПЫТАННІ ДЫЯЛЕКТАЛОГІІ	14
Тэма 2. НАЦІСКНЫ ВАКАЛІЗМ БЕЛАРУСКІХ ГАВОРАК	14
Тэма 3. НЕНАЦІСКНЫ ВАКАЛІЗМ БЕЛАРУСКІХ ГАВОРАК ПАСЛЯ ЦВЁРДЫХ І МЯККІХ ЗЫЧНЫХ	15
Тэма 4. СІСТЭМА ЗЫЧНЫХ ГУКАЎ У БЕЛАРУСКІХ ГАВОРКАХ	20
Тэма 5. НАЗОЎНІК У ДЫЯЛЕКТНАЙ МОВЕ	28
Тэма 6. АСАБЛІВАСЦІ ЗАЙМЕННІКАЎ, ПРЫМЕТНІКАЎ, ДІЧЭБНІКАЎ У ДЫЯЛЕКТНАЙ МОВЕ	29
Тэма 7. ДЗЕЯСЛОЎ У ГАВОРКАХ	30
Тэма 8. АСАБЛІВАСЦІ ПРЫСЛОЎЯЎ У ГАВОРКАХ	30
Тэма 9. ЛЕКСІКА НАРОДНЫХ ГАВОРАК	31
Тэма 10. ГРУПОЎКА ДЫЯЛЕКТАЎ НА ТЭРЫТОРЫІ БЕЛАРУСІ	31
Тэма 11. ДЫЯЛЕКТНАЯ ЛЕКСІКАГРАФІЯ	41
ПРАКТЫЧНЫ РАЗДЗЕЛ	42
ТЭМАТЫКА ПРАКТЫЧНЫХ ЗАНЯТКАЎ	42
МАТЭРЫЯЛЫ ДЛЯ ПРАКТЫЧНЫХ ЗАНЯТКАЎ	42
Заняткі 1. НЕНАЦІСКНЫ ВАКАЛІЗМ БЕЛАРУСКІХ ГАВОРАК ПАСЛЯ ЦВЁРДЫХ І МЯККІХ ЗЫЧНЫХ	42
Заняткі 2. СІСТЭМА ЗЫЧНЫХ ГУКАЎ У БЕЛАРУСКІХ ГАВОРКАХ	44
Заняткі 3. ГРУПОЎКА ДЫЯЛЕКТАЎ НА ТЭРЫТОРЫІ БЕЛАРУСІ	49
ПЫТАННІ ДА ЭКЗАМЕНУ	52
КАРОТКІ ДАВЕДНІК	53
СПІС РЭКАМЕНДУЕМАЙ ЛІТАРАТУРЫ	57

ТЛУМАЧАЛЬНАЯ ЗАПІСКА

Беларуская дыялекталогія – гэта дысцыпліна дзяржаўнага кампаненту, мэтай якой з’яўляецца даследаванне сучаснага стану дыялектаў на тэрыторыі Беларусі. Неабходнасць і актуальнасць дысцыпліны дзяржаўнага кампаненту ў падрыхтоўцы спецыялістаў філалагічнага профілю абумоўлена дыферэнцыяцыяй дыялектных асаблівасцей і літаратурных моў, асаблівасцямі функцыянавання дыялектнай і літаратурнай моўных разнавіднасцей у сучаснай Беларусі.

Беларуская дыялекталогія дапамагае зразумець шляхі фарміравання літаратурнай мовы, раскрываючы ролю ў гэтым працэсе канкрэтных дыялектаў, што асабліва актуальна для беларускай літаратурнай мовы, якая склалася непасрэдна на базе мясцовых гаворак. Веданне дыялекталогіі неабходна студэнту – будучаму настаўніку для таго, каб сістэматызаваць набытыя веды пры вывучэнні іншых лінгвістычных дысцыплін, навучыць будучых настаўнікаў заўважаць, кваліфікаваць і выпраўляць памылкі вучняў, у тым ліку абумоўленыя ўплывам дыялектнага маўлення і праблемамі білінгвізму ў краіне.

Мэтай дысцыпліны дзяржаўнага кампаненту з’яўляецца авалоданне студэнтамі асновамі беларускай дыялектнай мовы, яе лексічным багаццем.

Задачами дысцыпліны дзяржаўнага кампаненту з’яўляюцца:

- засваенне шляхоў фарміравання літаратурнай мовы і роля канкрэтных дыялектаў у гэтым працэсе;
- фармаванне навуковага падыходу да апісання фанетычнай, граматычнай сістэм дыялектнай мовы;
- аналіз дыялектных моўных з’яў, што знайшлі адлюстраванне ў сучаснай беларускай мове.

У выніку вывучэння дысцыпліны дзяржаўнага кампаненту “Беларуская дыялекталогія” выпускнік павінен:

ведаць:

- групоўку тэрытарыяльных дыялектаў;
- асноўныя паняцці (ізагласа, пучок ізаглас, лінгвістычны арэал);
- асаблівасці развіцця дыялектаў у розных гістарычных умовах;
- асноўныя слоўнікі дыялектнай лексікі, матэрыялы дыялекталагічнага і лексічнага атласаў беларускай мовы;

умець:

- вызначаць фанетычныя, марфалагічныя і сінтаксічныя асаблівасці народных гаворак;
- дыферэнцыраваць дыялектныя асаблівасці і літаратурныя нормы;
- вызначаць групоўку гаворак на карце Беларусі, складаць ізагласы распаўсюджвання тых ці іншых дыялектных з’яў;

валодаць:

- практычнымі навыкамі выяўлення дыялектных асаблівасцей мовы жыхароў пэўнай мясцовасці;
- уменнямі пераадольваць арфаграфічныя і арфаэпічныя памылкі вучняў, звязаныя з уплывам дыялектнай мовы.

Прафесійныя кампетэнцыі наступныя:

БПК-7. Выяўляць і аналізаваць дыялектныя асаблівасці ў маўленні носьбітаў беларускай мовы.

Дысцыпліна дзяржаўнага кампаненту “Беларуская дыялекталогія” вывучаецца студэнтамі 2 курса завочнага факультэта спецыяльнасці 1-21 05-01 Беларуская філалогія (па напрамках): 1-21 05 01-01 Беларуская філалогія (літаратурна-рэдакцыйная дзейнасць). Агульная колькасць гадзін па дысцыпліне – 90; колькасць аўдыторных гадзін – 12 (6 гадзін – лекцыйныя заняткі, 6 гадзін – практычныя заняткі). Форма выніковага кантролю ведаў – экзамен.

Стварэнне электроннага вучэбна-метадычнага комплексу па названай дысцыпліне для студэнтаў, якія навучаюцца па спецыяльнасці 1-21 05-01 Беларуская філалогія (па напрамках) з’яўляецца актуальным і неабходным, бо тэарэтычная і практычная дысцыпліна скіравана на паглыбленне ведаў студэнтаў аб асаблівасцях беларускіх дыялектаў на ўсіх моўных узроўнях, выяўленне спецыфікі беларускай дыялекталогіі, авалоданне асноўнымі навукавай паняццямі звязанымі з дыялекталогіяй, уменне карыстацца спецыяльнымі дыялекталагічнымі слоўнікамі і дыялекталагічным атласам беларускай мовы, вызначэнне дыялектных асаблівасцей мовы жыхароў пэўнай мясцовасці; уменне пераадольваць арфаграфічныя і арфаэпічныя памылкі вучняў, звязаныя з уплывам дыялектнай мовы

Мэта ЭВМК – дапамагчы засвоіць студэнтам асновы дыялекталагічнай навукі (сістэму фанетычных, марфалагічных, лексіка-семантычных і сінтаксічных асаблівасцей беларускіх дыялектаў), сучасны стан і тэрытарыяльнае пашырэнне беларускіх дыялектаў, навучыць разглядаць дыялектныя рысы не ізалявана, а як кампаненты супрацьстаўленых або несупрацьстаўленых адрозненняў.

Электронны вучэбна-метадычны комплекс складаецца з тлумачальнай запіскі, зместу вучэбнага матэрыялу, тэматычнага плану, тэарэтычнага і практычнага раздзелаў, раздзела кантролю ведаў, кароткага тэрміналагічнага даведніка, дадатковых матэрыялаў, спіса рэкамендуемай літаратуры.

ЭВМК можа быць выкарыстаны ў якасці асновы для далейшага ўдасканалення вучэбнага працэсу па ўказанай дысцыпліне з мэтай павышэння прафесійнай падрыхтаванасці будучых спецыялістаў-філолагаў. ЭВМК у цэласным фармаце з’яўляецца сродкам кіравання і самакіравання, стымулявання, кантролю і самастойнай работы студэнтаў.

ЗМЕСТ ВУЧЭБНАГА МАТЭРЫЯЛУ

Раздзел 1 Уводзіны

Тэма 1.1. Прадмет і задачы дыялекталогіі

Дыялекталогія як навука, яе прадмет, задачы і значэнне, літаратурная мова і дыялекты. Мясцовыя разнавіднасці беларускай дыялектнай мовы. Тэрытарыяльныя і сацыяльныя дыялекты.

Лінгвістычная геаграфія як раздзел дыялекталогіі. Прадмет і задачы лінгвагеаграфіі. Тыпы лінгвістычных карт.

Дыялекталагічныя атласы, іх структура і прынцыпы пабудовы. Лексічны атлас беларускіх народных гаворак (ЛАБНТ).

Крыніцы дыялектаў і метады запісвання і даследавання матэрыялу. Матэрыял пра беларускія дыялекты ў этнаграфічных і фальклорных працах. Лексікаграфічнае апісанне беларускіх дыялектаў у працах І.Насовіча і У.Дабравольскага. Пытанні беларускай дыялекталогіі ў асветленні Я.Карскага.

Раздзел 2 Фанетыка

Тэма 2.1 Націскны вакалізм

Адзінства асноўных асаблівасцей фанетычнай сістэмы беларускай дыялектнай мовы пры наяўнасці ў ёй дыялектных адрозненняў. Агульныя фанемы для беларускіх дыялектаў і літаратурнай мовы.

Націскныя галосныя ў беларускіх гаворках. Тыпы гаворак па складу галосных фанем. Націскныя галосныя паўночна-ўсходняга дыялекту. Націскныя галосныя паўднёва-заходняга дыялекту.

Дыялектныя адрозненні ў вымаўленні націскных галосных. Акустыка-артыкуляцыйныя характарыстыкі фанем <е (ie)>, <о (yo)>, <і>, <ы>, <а>, <о>, <е>, <у>.

Тэма 2.2. Ненаціскны вакалізм пасля цвёрдых і мяккіх зычных

Колькасная і якасная рэдукцыя. Асаблівасці вымаўлення ненаціскных галосных у першым пераднаціскным складзе і ва ўсіх астатніх. Ненаціскны вакалізм пасля цвёрдых зычных. Аканне і яго тыпы. Оканне. Вакалізм пераходнага тыпу. Аканне як тып ненацісканога вакалізму беларускіх гаворак. Сутнасць дысімілятыўнага і недысімілятыўнага акання, тэрыторыя яго пашырэння. Оканне ў беларускіх гаворках. Окаюча-акаючы вакалізм у беларускіх народных гаворках пераходнага тыпу.

Ненаціскны вакалізм пасля мяккіх зычных. Яканне і яго тыпы. Еканне. Вакалізм пераходнага тыпу. Яканне як тып ненацісканога вакалізму. Сутнасць дысімілятыўнага і недысімілятыўнага якання, тэрыторыя яго пашырэння. Асаблівасці віцебскага дысімілятыўнага якання.

Еканне ў беларускіх гаворках. Тэрыторыя распаўсюджання екання. Екаюча-якаючы вакалізм.

Тэма 2.3. Сістэма зычных гукаў у гаворках

Склад зычных фанем у гаворках. Агульныя і рэгіянальныя асаблівасці кансанантызму ў беларускіх гаворках.

Цвёрдыя і мяккія зычныя ў гаворках. Санорныя, афрыкаты, шыпячыя ў гаворках. Адсутнасць пераходу [д] у [дз'], [т] у [ц']. Рэшткі цокання ў гаворках.

Губныя, заднепаднябенныя фанемы. Характар іх вымаўлення перад галоснымі ў розных гаворках. Фанемы [ф] і [ф'] у гаворках.

Фанетычныя змены гукаў у гаворках. Асіміляцыя і яе віды, з'ява дысіміляцыі, эпентэзы, метатэза, пратэза як віды змен зычных гукаў. Падаўжэнне зычных у гаворках.

Раздзел 3 Марфалогія

Тэма 3.1. Назоўнік у дыялектнай мове.

Адзінства граматычных катэгорый у гаворках і літаратурнай мове. Дыялектныя адрозненні ў марфалагічнай структуры беларускіх гаворак.

Катэгорыя роду, ліку ў гаворках. Форма клічнага склону. Прычыны несупадзення роду назоўнікаў. Дыялектныя адрозненні ў катэгорыі ліку.

Асаблівасці скланення назоўнікаў мужчынскага і ніякага роду адзіночнага ліку і жаночага роду. Разнастайнасць дыялектных канчаткаў назоўнікаў мужчынскага, ніякага, жаночага роду адзіночнага ліку ў месным склоне.

Асаблівасці назоўнікаў нерэгулярнага скланення. Дыялектныя склонавыя формы назоўнікаў множнага ліку.

Тэма 3.2. Асаблівасці займеннікаў, лічэбнікаў, прыметнікаў у дыялектнай мове

Дыялектныя адрозненні ў скланенні асабовага і зваротнага займеннікаў. Захаванне энклітычных форм *-це*, *-се* займеннікаў у вінавальным склоне.

Поўныя і кароткія формы прыметнікаў, асаблівасці іх ужывання ў дыялектнай мове.

Формы асабова-ўказальных і неазначальных займеннікаў у гаворках. Семантычныя адрозненні ўказальных займеннікаў. Дыялектныя асаблівасці ўтварэння неазначальных займеннікаў.

Дыялектныя асаблівасці склонавых форм поўных прыметнікаў, неасабовых займеннікаў і парадкавых лічэбнікаў. Дыялектныя склонавыя формы колькасных і зборных лічэбнікаў.

Ступені параўнання прыметнікаў. Спосабы ўтварэння вышэйшай і найвышэйшай ступені параўнання.

Тэма 3.3. Дзеяслоў у гаворках

Формы інфінітыва ў гаворках. Зваротная форма дзеяслова. Варыянты часціцы *-ся* ў зваротных дзеясловах.

Дыялектныя асаблівасці ў аснове дзеяслова. Адметнасць чаргавання заднеязычных з шыпячымі ў дзеясловах цяперашняга і будучага часу з асновай на *г, к*, чаргаванне цвёрдых зубных зычных асновы [с], [з], [д], [т], [н] з адпаведнымі мяккімі.

Асабовая форма дзеяслова ў гаворках. Асаблівасці спражэння дзеясловаў у гаворках. Разнастайнасць канчаткаў трэцяй асобы адзіночнага ліку цяперашняга (будучага простага) часу дзеясловаў I спражэння. Залежнасць канчаткаў дзеясловаў II спражэння ад націску. Формы будучага складанага часу.

Дзеепрыметнікі і дзеепрыслоўі ў дыялектнай мове. Дыялектныя адрозненні ва ўжыванні суфіксаў дзеепрыметнікаў і дзеепрыслоўяў.

Тэма 3.4. Асаблівасці прыслоўяў у гаворках

Падзел прыслоўяў па значэнню: азначальныя і акалічнасныя. Лексічны склад прыслоўяў беларускай дыялектнай мовы.

Ступені параўнання і формы ацэнкі прыслоўяў у гаворках. Утварэнне ступеней параўнання ў дыялектнай мове.

Асаблівасці словаўтварэння прыслоўяў у дыялектнай мове. Спосабы ўтварэння прыслоўяў. Прыслоўі, утвораныя ад назоўнікаў, прыметнікаў, лічэбнікаў, займеннікаў, дзеясловаў, прыслоўяў. Складаныя прыслоўі.

Раздзел 4 Лексіка

Тэма 4.1. Лексіка народных гаворак

Агульнанародныя і дыялектныя словы ў лексіцы гаворак. Гістарычныя групы слоў у лексіцы сучасных беларускіх гаворак. Тыпы лексічных адрозненняў. Супрацьстаўленя і несупрацьстаўленя дыялектныя адрозненні.

Склад дыялектнай лексікі з пункту погляду яе паходжання. Гістарычныя пласты ў лексіцы сучасных беларускіх гаворак.

Мнагазначныя словы, амонімы, сінонімы ў гаворках. Шляхі іх узнікнення і ўжывання ў дыялектнай мове.

Выкарыстанне дыялектнай лексікі ў мастацкіх творах. Пашыранае ўжыванне лексікі літаратурнай мовы ў сучасных беларускіх гаворках.

Тэма 4.2. Дыялектная лексікаграфія

Асноўныя этапы гісторыі фарміравання дыялектнай лексікаграфіі і іх характарыстыка.

Этнаграфічны этап, яго храналагічныя межы і асаблівасці. Першыя спробы збірання дыялектнай лексікі і іх навуковае значэнне.

Этналінгвістычны этап як састаўная частка агульнага апісання беларускай мовы. “Словарь белорусского наречия” (1870) І.Насовіча – першы грунтоўны слоўнік беларускай мовы. Лексікаграфічная спадчына Я.Карскага.

Дыялектаграфічны этап у гісторыі беларускай дыялектнай лексікаграфіі. Праграма па складанні слоўнікаў беларускай мовы Інстытута беларускай культуры. Краёвыя слоўнікі М.Каспяровіча, М.Шатэрніка, І.Бялькевіча, А.Крукоўскага.

Значэнне рэгіянальнай лексікаграфіі. Вывучэнне лексікі беларускіх гаворак па асобных раёнах. Лексікаграфічнае даследаванне гаворак Магілёўшчыны, Гродзеншчыны, Гомельшчыны, Міншчыны, Брэстчыны, Віцебшчыны.

Раздзел 5 Групоўка гаворак на тэрыторыі Беларусі

Тэма 5.1. Групоўка гаворак на тэрыторыі Беларусі

Унутрыдыялектныя тэрытарыяльныя згрупаванні гаворак. Асноўны масіў беларускай дыялектнай мовы і палескія гаворкі і іх моўныя асаблівасці.

Фанетычныя і марфалагічныя рысы паўночна-ўсходняга дыялекту.

Фанетычныя і марфалагічныя рысы паўднёва-заходняга дыялекту.

Сярэднебеларускія гаворкі, іх моўныя ўласцівасці і тэрыторыя пашырэння.

**ВУЧЭБНА-МЕТАДЫЧНАЯ КАРТА ДЫСЦЫПЛІНЫ
ДЛЯ ЗАВОЧНАЙ СКАРОЧАНАЙ ФОРМЫ АТРЫМАННЯ АДУКАЦЫІ**

Нумар раздзела, тэмы, заняткаў	Назва раздзела, тэмы, заняткаў; пералік вивучаемых пытанняў	Колькасць аўдыторных гадзін					Колькасць гадзін КСР	Формы кантролю ведаў
		Лекцыі	Практычныя заняткі	Семінарскія заняткі	Лабараторныя заняткі	Іншае		
1	2	3	4	5	6	7	8	9
1 1.1	Уводзіны Прадмет і задачы дыялекталогіі 1 Дыялекталогія як навука, яе прадмет, задачы і значэнне. 2 Лінгвістычная геаграфія як раздзел дыялекталогіі 3 Дыялекталагічныя атласы, іх структура і прынцыпы будовы 4 Крыніцы дыялектаў і метады запісвання і даследавання матэрыялу						Самастойнае вивучэнне	
2 2.1	Фанетыка Націскны вакалізм 1 Адзінства асноўных асаблівасцей фанетычнай сістэмы мовы пры наяўнасці ў ёй дыялектных адрозненняў 2 Націскныя галосныя ў беларускіх гаворках 3 Дыялектныя адрозненні ў вымаўленні націскных галосных						Самастойнае вивучэнне	

1	2	3	4	5	6	7	8	9
2.2	Ненаціскны вакалізм пасля цвёрдых і мяккіх зычных 1 Колькасная і якасная рэдукцыя 2 Аканне і яго тыпы 3 Оканне 4 Яканне і яго тыпы 5 Еканне	2	2	–	–	–	–	
2.3	Сістэма зычных гукаў у гаворках 1 Цвёрдыя і мяккія зычныя фанемы ў гаворках 2 Санорныя, афрыкаты, шыпячыя ў гаворках 3 Губныя, заднеязычныя фанемы ў гаворках 4 Фанетычныя змены гукаў у гаворках	2	2	–	–	–	–	
3 3.1	Марфалогія Назоўнік у дыялектнай мове 1 Адзінства граматычных катэгорый у гаворках і літаратурнай мове 2 Катэгорыя роду, ліку ў гаворках 3 Асаблівасці скланення назоўнікаў мужчынскага і ніякага роду адзіночнага ліку і жаночага роду 4 Асаблівасці назоўнікаў нерэгулярнага скланення	Самастойнае вывучэнне						
3.2	Асаблівасці займеннікаў, лічэбнікаў, прыметнікаў у дыялектнай мове 1 Дыялектныя адрозненні ў скланенні асабовага і зваротнага займеннікаў 2 Формы асабова-ўказальных і неазначальных займеннікаў у гаворках 3 Дыялектныя асаблівасці склонавых форм поўных прыметнікаў, неасабовых займеннікаў і парадкавых лічэбнікаў 4 Ступені параўнання прыметнікаў	Самастойнае вывучэнне						

1	2	3	4	5	6	7	8	9	
3.3	Дзеяслоў у гаворках 1 Формы інфінітыва ў гаворках 2 Дыялектныя асаблівасці ў аснове дзеяслова 3 Асабовыя формы дзеяслова ў гаворках 4 Дзеепрыметнік і дзеепрыслоўе ў дыялектнай мове	Самастойнае вивучэнне							
3.4	Асаблівасці прыслоўяў у гаворках 1 Падзел прыслоўяў па значэнню 2 Ступені параўнання прыслоўяў 3 Формы ацэнкі прыслоўяў у гаворках 4 Асаблівасці словаўтварэння прыслоўяў у дыялектнай мове	Самастойнае вивучэнне							
4 4.1	Лексіка Лексіка народных гаворак 1 Агульнанародныя і дыялектныя словы ў лексіцы гаворак 2 Склад дыялектнай лексікі з пункту погляду яе паходжання 3 Многазначныя словы, амонімы, сінонімы ў гаворках 4 Выкарыстанне дыялектнай лексікі ў мастацкіх творах	Самастойнае вивучэнне							
5.2	Дыялектная лексікаграфія 1 Асноўныя этапы гісторыі фарміравання дыялектнай лексікаграфіі і іх характарыстыка 2 Значэнне рэгіянальнай лексікаграфіі	Самастойнае вивучэнне							

1	2	3	4	5	6	7	8	9
5	Групоўка гаворак на тэрыторыі Беларусі 1 Унутрыдыялектныя тэрытарыяльныя згрупаванні гаворак 2 Фанетычныя і марфалагічныя рысы паўночна-ўсходняга дыялекту. 3 Фанетычныя і марфалагічныя рысы паўднёва-заходняга дыялекту	2	2	–	–	–	–	
	Усяго гадзін:	6	6					экзамен

ТЭАРЭТЫЧНЫ РАЗДЗЕЛ

Тэма 1. АГУЛЬНЫЯ ПЫТАННІ ДЫЯЛЕКТАЛОГІІ

1. Дыялекталогія як навука. Прадмет дыялекталогіі.
2. Літаратурная мова і дыялекты.
3. Лінгвістычная геаграфія як раздел дыялекталогіі.
4. Дыялекталагічны атлас беларускай мовы, яго структура, прынцып будовы.
5. Навуковае і практычнае значэнне дыялекталогіі.
6. Крыніцы вывучэння дыялектаў беларускай мовы.

Літаратура:

1. Блінава, Э.Д. Беларуская дыялекталогія / Э.Д. Блінава, Е.С. Мяцельская. – 2-е выд. – Мінск : Вышэйшая школа, 1980. – 304 с.
2. Гуліцкая, В.А. Беларуская і руская дыялекталогія / В.А. Гуліцкая, М.Ф. Гуліцкі, Л.І. Злобін, З.А.Рудакоўская. – Мінск: Вышэйшая школа, 1992. – 248 с.
3. Нарысы па беларускай дыялекталогіі. – Мінск: Навука і тэхніка, 1964. – 415 с.
4. Мяцельская, Е.С. Беларуская дыялекталогія: Практыкум / Е.С. Мяцельская, Э.Д. Блінава. – Мінск, 1991. – 287 с.

Тэма 2. НАЦІСКНЫ ВАКАЛІЗМ БЕЛАРУСКІХ ГАВОРАК

1. Агульнасць асноўных элементаў фанетычнай сістэмы беларускай мовы.
2. Націскныя галосныя.

Літаратура:

1. Блінава, Э.Д. Беларуская дыялекталогія / Э.Д. Блінава, Е.С. Мяцельская. – 2-е выд. – Мінск : Выш. шк., 1980. – 304 с.
2. Гуліцкая, В.А. Беларуская і руская дыялекталогія / В.А. Гуліцкая, М.Ф. Гуліцкі, Л.І. Злобін, З.А.Рудакоўская. – Мінск: Вышэйшая школа, 1992. – 248 с.
3. Нарысы па беларускай дыялекталогіі. – Мінск: Навука і тэхніка, 1964. – 415 с.

Тэма 3. НЕНАЦІСКНЫ ВАКАЛІЗМ БЕЛАРУСКІХ ГАВОРАК ПАСЛЯ ЦВЁРДЫХ І МЯККІХ ЗЫЧНЫХ

1. Колькасная і якасная рэдукцыя.
2. Ненаціскны вакалізм пасля цвёрдых зычных:
 - а) аканне, яго тыпы;
 - б) оканне;
 - в) вакалізм пераходнага тыпу.
3. Ненаціскны вакалізм пасля мяккіх зычных:
 - а) яканне, яго тыпы;
 - б) еканне;
 - в) вакалізм пераходнага тыпу.

Літаратура:

1. Блінава, Э.Д. Беларуская дыялекталогія / Э.Д. Блінава, Е.С. Мяцельская. – 2-е выд. – Мінск : Вышэйшая школа, 1980. – 304 с.
2. Гуліцкая, В.А. Беларуская і руская дыялекталогія / В.А. Гуліцкая, М.Ф. Гуліцкі, Л.І. Злобін, З.А.Рудакоўская. – Мінск : Вышэйшая школа, 1992. – 248 с.
3. Нарысы па беларускай дыялекталогіі. – Мінск : Навука і тэхніка, 1964. – 415 с.
4. Вайтовіч, Н.Т. Ненаціскны вакалізм народных гаворак Беларусі / Н.Т. Вайтовіч. – Мінск : Навука і тэхніка, 1968. – 220 с.

1. Колькасная і якасная рэдукцыя.

Ненаціскныя галосныя ў беларускіх гаворках адрозніваюцца ад націскных меншай гучнасцю, паслабленым дыханнем. У ненаціскным становішчы яны падвяргаюцца рэдукцыі.

Рэдукцыя (ад лац. *reductio* – вяртанне, адсоўванне назад) – паслабленне ў вымаўленні ненаціскных галосных. Ступень рэдукцыі залежыць ад якасці галоснага і пазіцыі яго ў адносінах да націску. Больш паслабляецца галосны ў тым складзе, які далей ад націскога: у другім, трэцім і іншых перад націскам і ў паслянаціскных складах. Ненаціскныя галосныя ў абсалютным пачатку слова і ў канцавым адкрытым складзе не паслабляецца. Адрозніваюць **колькасную** і **якасную** рэдукцыю галосных. Пры **колькаснай** рэдукцыі ў ненаціскных галосных скарачаецца час артыкуляцыі гука, але артыкуляцыя захоўваецца: *пачака́ў*, *заначава́ў*, *вера́ў*, *ана́*, *нагарава́ўца*. Пры **якаснай** рэдукцыі – ненаціскныя галосныя не толькі скарачаюцца, але змяняюцца і якасна. Змены ў гучанні прыводзяць да страты характэрных прымет яго тэмбра, што прыводзіць да замены аднаго гука другім: *пъчъка́ў*, *зьньчъва́ў*, *пльма́ў*, *кыр́ас*. Ненаціскныя галосныя могуць змяняць сваю якасць і пад уздзеяннем артыкуляцыі зычных і галосных суседніх складоў: *пулумáў*, *занучува́ў*,

гусука́. Не ўсе гукі ў аднолькавай меры падпадаюць зменам у ненаціскным становішчы. Змяняюцца галосныя [a], [o], [e]; галосныя [ы], [у], [і] змяняюцца нязначна, а таму не губляюць сваёй асноўнай артыкуляцыі.

Сярод ненаціскных галосных неабходна адрозніваць галосныя першага пераднаціскага склада і галосныя іншых (астатніх) складоў. Ад характару вымаўлення галосных гукаў [a], [o], [e] ў першым пераднаціскным складзе ў гаворках вызначаюцца асноўныя тыпы вакалізму.

2. Ненаціскны вакалізм пасля цвёрдых зычных.

Сістэма ненаціскага вакалізму пасля цвёрдых і зацвярдзелых зычных вызначаецца двума асноўнымі тыпамі – **аканнем** і **оканнем**.

Аканне – супадзенне галосных фанем няверхняга пад'ёму [a], [o], [e] пасля цвёрдых і зацвярдзелых зычных у першым складзе перад націскам заўсёды або пры пэўных умовах у гуку [a]: *травá, вадá, ракá; травы, травóю, на травé, на траву*. Аканне – характэрная фанетычная асаблівасць беларускай мовы. Яно пашырана на ўсёй тэрыторыі Беларусі, за выключэннем паўднёвай часткі Брэсцкай вобласці і заходняй часткі Гомельскай.

Аб паходжанні акання існуе шмат гіпотэз (А.Шахматава, Р.Якабсона, Р.Аванесава, В.Георгіева, Ф.Філіна). Найбольш распаўсюджана гіпотэза Р.Аванесава, згодна якой аканне ўзнікла ў канцы XII - пачатку XIII ст. на тэрыторыі Разанскага, Ноўгарадскага і Чарнігаўскага княстваў і пашыралася на захад, усход. В.Георгіеў лічыць оканне больш старажытнай з'явай, чым аканне. Ф.Філін лічыў наадварот. На іх думку гэтая з'ява ўзнікла ў VII-VIII ст.ст.

Вылучаюць два тыпы акання – **дысімілятыўнае** і **недысімілятыўнае**.

Дысімілятыўнае аканне. Сутнасць дысімілятыўнага акання ў тым, што ў націскным і першым пераднаціскным складзе немагчыма гучанне галосных аднолькавага пад'ёму. Гэта значыць, што калі пад націскам галосны ніжняга пад'ёму [a], то ў першым складзе перад націскам пасля цвёрдых і зацвярдзелых зычных на месцы галосных няверхняга пад'ёму [a], [o], [e] вымаўляецца гук няпоўнага ўтварэння, сярэдні паміж [a] і [ы], які ўмоўна абазначаецца знакам **ъ**(ер): *трьвá, кърáс', дьвáй, бърáк, вьдá, кьса, кьвáл', цьнá, рькá*. Калі ж пад націскам галосныя [o], [e], [ы], [і], [у], то ў першым складзе перад націскам вымаўляецца [a]: *травы, травóй, трав'é, траву́; рак'í*. Рэдукаваны [ъ] (ер) паводле ўтварэння няўстойлівы. Таму самы нязначны рух языка ўверх – і ў той самай пазіцыі вымаўляецца [ы]: *трывá, кырáс', дывáй, кыпáц', кымáр, сымá*. У пазіцыі паміж губнымі, пасля губнога, паміж губнымі і заднеязычным, заднеязычным і губным вымаўляецца [у]: *пубрáл'í, муйчáц'; лумáў, кумпáн'íа, пу бáц'к'í*. Дысімілятыўнае аканне пашырана ў гаворках усходняй часткі Віцебскай,

Магілёўскай абласцей, паўночна-ўсходніх ускраінах Мінскай і Гомельскай абласцей.

Недысімілятыўнае аканне. Сутнасць недысімілятыўнага акання ў тым, што галосныя няверхняга пад'ёму [a], [o], [e] пасля цвёрдых і зацвярдзелых у першым складзе перад націскам заўсёды супадаюць у гуку [a], незалежна ад якасці націскага галоснага і характару суседніх зычных або склада: *травá, карáс', дава́й, вада́, касá, кавáл', на ба́ц'ку, травы, на траву, на траве, травою*. Недысімілятыўнае аканне пашырана ў Мінскай, Гродзенскай, паўднёва-заходняй частцы Магілёўскай, усходзе Гомельскай і паўночнай частцы Брэсцкай абласцей. У беларускіх гаворках адрозніваюць два тыпы недысімілятыўнага акання: **поўнае** і **няпоўнае**. Пры **поўным недысімілятыўным аканні** галосныя [a], [o], [e] супадаюць у [a] ва ўсіх перад- і паслянаціскных складах, у тым ліку і канцавым адкрытым: *травá галава́, напала́м, пачырван'эла, добра́га, салода́ка, паджа́рана, халаднава́та*. Поўнае недысімілятыўнае аканне пашырана ў гаворках Гродзенскай, большай часткі Мінскай і ўсходніх раёнаў Гомельскай абласцей. Поўнае аканне – арфаэпічная норма сучаснай беларускай літаратурнай мовы.

Пры **няпоўным недысімілятыўным аканні** галосныя [a], [o], [e] захоўваюцца ў канцавым адкрытым складзе, ва ўсіх астатніх яны супадаюць у гуку [a]: *травá, барада́, пагадава́ц', пачырван'эла, просо́, ра́дз'іво, ду́шно, мо́роз*. Няпоўнае аканне адзначана ў сліцкіх і гродзенска-баранавіцкіх гаворках.

Паміж гаворкамі з дысімілятыўным і недысімілятыўным аканнем знаходзяцца гаворкі са змешаным вакалізмам, у якіх суіснуюць абодва тыпы акання, або пераважае адзін з іх: дысімілятыўнае або недысімілятыўнае пры наяўнасці элементаў другога тыпу. Сутнасць **дысімілятыўна-недысімілятыўнага акання** заключаецца ў тым, што перад усімі націскнымі [e], [ы], [y], [і] на месцы галосных [a], [o], [e] вымаўляецца [a]: *снaпы, дачку, дал'о́ка, дароз'е, кас'іў*. Калі пад націскам [a], то ў вымаўленні няма паслядоўнасці, тут сустракаецца рэдукаваны галосны [ь(ер)], [y], [ы], як пры дысімілятыўным аканні: *ньга́йка, дыста́т'к, пувáжыў, скъзац', пуўпа́нь*; або вымаўляецца [a], як пры недысімілятыўным аканні: *стара́йа, гара́, сама́, нага́йка*. Гаворкі з дысімілятыўна-недысімілятыўным аканнем сустракаюцца на заходзе Віцебскай, вузкай паласой перасякаюць паўночныя раёны Мінскай, заходнія раёны Магілёўскай і паўночна-ўсходнія раёны Гомельскай абласцей. Дысімілятыўнае аканне паслабляецца ў напрамку з усходу на захад і з поўначы на поўдзень.

У паўднёвай частцы Брэсцкай і заходняй частцы Гомельскай абласцей распаўсюджана **оканне**.

Оканне. Пры оканні галосныя няверхняга пад'ёму [o] і [a] пасля цвёрдых і зацвярдзелых зычных у першым складзе перад націскам у вымаўленні адрозніваюцца: гук [o] вымаўляецца на месцы [o] і [ô]: *води,*

вода, снопа; гук [а] вымаўляецца на месцы [а]: *травá, набрáты*. Калі галосныя [а], [о] адрозніваюцца не толькі ў першым пераднаціскным складзе, але і ў іншых перад- і паслянаціскных складах, то такая з’ява называецца **поўным оканнем**: *голова́, борода́, молодóго, поговóрыты, нáшого, хронтов’ік’і, здорóвэнна, кóлос*. Поўнае оканне сустракаецца ў гаворках паўднёвай часткі Брэсцкай і паўднёва-заходніх раёнах Гомельскай абласцей. У гаворках Столінскага, Лунінецкага раёнаў Брэсцкай вобласці, Жыткавіцкага, Петрыкаўскага, Ельскага раёнаў Гомельскай вобласці назіраецца замена этымалагічнага [а] гукам [о]: *бозáр, хвортóх, содóк, тобáк, посóл’а, кортóпл’а, ковал’ёр, корáс’*. Спарадычна сустракаецца [у] на месцы [о] пасля губных і заднеязычных перад губнымі ці [л], у прыназоўніках і прыстаўках под-, по-: *мурóз, твуйá, курóва, пуймáла, пудпóл’на, пу прáўдз’е*.

З поўдня і паўднёвага ўсходу на мяжы з акаючымі гаворкамі пашыраны гаворкі, у якіх оканне суіснуе з аканнем. У вакалізме **окаюча-акаючых** гаворках праяўляецца пераход ад аднаго фаналагічнага прынцыпу да другога. Галосныя [а] і [о] ў першым складзе перад націскам могуць змяняцца ў іншыя гукі: *малáнка і молáнка, сабáка і собáка, харóшы і хорóшы, паду́шка і подóшка*. Спарадычна можа вымаўляцца [у]: *вудá, кувáл’, курóва*. На пераход ад окання да акання паказвае **асмілятыўнае оканне**. Сутнасць яго ў тым, што галосныя [а] і [о] супадаюць у [а], калі пад націскам [а], [ы], [і], [у], [е]: *таўкáч, пашыц’, вара́тн’ік, вара́н’ік*; калі пад націскам [о], то на месцы галосных [а] і [о] вымаўляецца гук [а] або [о]: *складóўка, забóта, рабóта*, але *годóў, водóй, додóму, погóда, морóз*. **Асмілятыўнае оканне** сустракаецца ў гаворках Рэчыцкага, Хойніцкага раёнаў Гомельскай вобласці.

На стыку акання і окання сустракаецца **асмілятыўнае аканне** пры оканні. Сутнасць яго ў тым, што галосныя [о] і [а] захоўваюцца перад галоснымі [о], [у], [ы], [і], [е]: *воды, травы, травó, травóй, водз’é, трав’é*. Калі пад націскам вымаўляецца [а], то галосныя [о] і [а] супадаюць у гуку [а]: *вада́, травá, касá, расá*. **Асмілятыўнае аканне** сустракаецца ў гаворках Ганцавіцкага раёна Брэсцкай вобласці, Нараўлянскага, Жыткавіцкага раёнаў Гомельскай вобласці, Старобінскага раёна Мінскай вобласці.

У беларускіх гаворках у пачатку слова могуць вымаўляцца галосныя [і], [у], [о], [а], [е].

У абсалютным пачатку слова на месцы [і] не пад націскам вымаўляецца [і] без [й] у некаторых паўночна-ўсходніх гаворках: *імжá, імчáц’, інáчай*. На астатняй тэрыторыі Беларусі перад [і] вымаўляецца [й]: *йгóлка, йнáкшы, йвас’і*. Зрэдку вымаўляецца [в] або [г]: *в’іл’гóта, в’ікóна*. Галосны [у] ў пачатку слова ўжываецца на месцы [у] і [в]: *убóрка, урóк, увал’іца*. Яно можа вымаўляцца як [ў]: *убáчыў, у йагó*. У большасці гаворках перад ненаціскным [у] вымаўляецца [в]: *вучыца, вужáка, вунóк*. У паўднёва-заходніх гаворках вымаўляецца [г]: *гучытыс’а, гакно́*.

3. Ненаціскны вакалізм пасля мяккіх зычных.

У большасці гаворак аканне суправаджаецца **яканнем**. Гэта тып ненаціскага вакалізму, пры якім галосныя [а], [о], [е] пасля мяккіх зычных у першым складзе перад націскам супадаюць у гуку [а] пастаянна або пры пэўных умовах: *в'атра́к, в'асна́, в'ачо́рк'і, в'ан'е́ц*.

У беларускіх гаворках выдзяляюць два тыпы якання: **дысімілятыўнае** і **недысімілятыўнае**.

Пры **дысімілятыўным яканні** на месцы галосных няверхняга пад'ёму [а], [о], [е] ў першым складзе перад націскам вымаўляецца гук [а], калі пад націскам [о], [е], [ы], [і], [у]: *дз'ан'о́к, гл'адз'е́ц, в'асло́, н'асу́*; калі пад націскам [а], то перад націскам вымаўляецца галосны [і] або [ь(ер)]: *в'і́рста́к, зі'мл'а́, б'і́да, н'і́сла, вь'сна́*. На Беларусі вызначаюцца два тыпы дысімілятыўнага якання: **беларускі** (жыздынскі) і **віцебскі**.

Пры **беларускім тыпе** дысімілятыўнага якання на месцы [а], [о], [е] ў першым складзе перад націскам вымаўляецца [а], калі пад націскам [і], [ы], [у], [о], [е]: *в'ал'і́к'і, з'амл'і́, с'ц'аны́, б'ады́, в'аду́, б'агу́, с'ало́, в'адро́, н'адз'е́л'а*. Калі пад націскам [а], то на месцы [а], [о], [е] вымаўляецца [і] і [ь(ер)]: *в'і́сна́, з'і́мл'а́, с'і́стра́, дз'і́жа́, з'ь́мл'а́*.

Беларускае дысімілятыўнае яканне сустракаецца ў гаворках Віцебскай (акрамя паўночна-ўсходніх раёнаў), Магілёўскай (акрамя паўднёва-заходніх раёнаў), паўночных раёнах Мінскай і паўночна-ўсходніх ускраінах Гомельскай абласцей.

Віцебскае дысімілятыўнае яканне.

На паўночным усходзе Віцебскай вобласці выдзяляецца група з дысімілятыўным яканнем, пры якім на месцы [а], [о], [е] вымаўляецца [і], калі пад націскам знаходзіцца [а] і [е]: *дз'і́с'а́ты, с'і́л'ма́г, ц'і́л'а́ты, ц'і́мне́ц, б'і́с'е́да, с'і́дз'е́ц*. Калі пад націскам [ы], [і], [у], [о] на месцы [а], [о], [е] вымаўляецца [а]: *дз'ан'о́к, с'астры́, с'астро́й, у с'н'агу́*. У асобных гаворках з віцебскім яканнем назіраецца вымаўленне [і] перад націскным [о]: *с'і́стро́й, м'і́тло́й, с'і́ло, в'і́дро*.

Недысімілятыўнае яканне.

Сутнасць недысімілятыўнага якання ў тым, што галосныя [а], [о], [е] пасля мяккіх зычных у першым складзе перад націскам заўсёды супадаюць у гуку [а], незалежна ад якасці націскных галосных і характару суседніх зычных: *з'амл'а́, з'амл'і́, з'амл'е́, з'амл'у́, з'амл'о́й*. Супадзенне галосных няверхняга пад'ёму [а], [о], [е] ў гуку [а] ў пераднаціскных і паслянаціскных складах называецца поўным недысімілятыўным яканнем: у *го́радз'е, з'ял'янка́вы, п'ерахо́д, во́с'ан'*. Гэта назіраецца ў гаворках Гродзенскай вобласці (Астравецкі, Ашмянскі, Мастоўскі, Навагрудскі, Свіслацкі раёны); Мінскай вобласці (Дзяржынскі, Уздзенскі, Капыльскі, Пухавіцкі раёны), Гомельскай вобласці (Жлобінскі, Рэчыцкі, Светлагорскі, Мазырскі раёны).

Недысімілятыўнае яканне – арфаэпічная норма беларускай літаратурнай мовы. Яно сустракаецца ў гаворках цэнтральнай часткі

Беларусі – Гродзенскай, паўночных раёнаў Брэсцкай, паўднёвых раёнаў Мінскай, паўднёва-заходніх раёнаў Магілёўскай (Асіповіцкі, Бабруйскі, Кіраўскі, Глускі раёны) абласцей.

На мяжы гаворак з дысімілятыўным і недысімілятыўным яканнем (паўночны ўсход Мінскай вобласці, паўночна-заходняя частка Віцебскай, заходняя ўскраіна Магілёўскай, паўночна-ўсходняя частка Гомельскай, паўночныя ўскраіны Гродзенскай абласцей ДАБМ; №4) сустракаюцца гаворкі з **дысімілятыўна-недысімілятыўным яканнем**. Сутнасць яго ў тым, што на месцы галосных [а], [о], [е] ў першым складзе перад націскам вымаўляецца [а], калі пад націскам [у], [е], [ы], [і], [у]: *в'адр^о, н'адз'ед'а, с'астры, м'ашк'і, б'аруц'*. Калі ж пад націскам [а], то на месцы [а], [о], [е] вымаўляецца [і], як пры дысімілятыўным яканні: *с'істра, в'існа, в'ірба*; або [а], як пры недысімілятыўным яканні: *с'астра, в'асна, в'арба, м'ата*.

Еканне. Пры еканні галосныя няверхняга пад'ёму [а], [е] ў першым складзе перад націскам супадаюць у гуку [е]: *в'есна, с'естра, с'едз'ела, б'ежы, ц'ел'аты, м'ешком*. Супадзенне адбываецца незалежна ад якасці націскных галосных і цвёрдасці-мяккасці наступных зычных. Еканне сустракаецца ў заходніх гаворках Гомельскай, паўднёвых Мінскай і некаторых гаворках Брэсцкай абласцей.

У асобных гаворках Брэсцкай вобласці зычныя перад [е] вымаўляюцца цвёрда: [вэсна], [сэстра], [бэда]. У паўднёва-заходняй частцы гаворак Брэсцкай вобласці вымаўляецца [ы]: *высна, зымл'а, сыстра*. Паміж гаворкамі з яканнем і еканнем існуюць гаворкі з **екаюча-якаючым** вакалізмам. На месцы галосных няверхняга пад'ёму [а], [е] ў першым складзе перад націскам пасля мяккіх зычных вымаўляецца то [е]: *с'естра, в'есна, б'еда, п'етак, йечм'эн*; то [а]: *с'астра, в'асна, б'ада, п'атак, йачм'эн*. Екаюча-якаючыя гаворкі сустракаюцца ў Івацэвіцкім і Ганцавіцкім раёнах Брэсцкай вобласці, Слуцкім, Салігорскім і Любанскім раёнах Мінскай вобласці, сярэдняй частцы Гомельскіх гаворак.

Галосныя [а], [о], [е] ў іншых перад- і паслянаціскных складах пасля мяккіх зычных вымаўляюцца ў адпаведнасці з характарам ненацісканога вакалізму ў гаворках. Так, у гаворках з дысімілятыўным яканнем галосныя [а], [о], [е] ў іншых складах супадаюць у гуку [і] або [ь(ер)]: *дз'ір'іза, б'ір'ізн'ак, п'ър'ыз'імувац', вос'ьн*. У гаворках з недысімілятыўным яканнем галосныя [а], [о], [е] супадаюць у гуку [а] у другім і іншых перад- і паслянаціскных складах: *в'арац'он, зам'ац'*. У екаючых гаворках яны супадаюць у гуку [е]: *з'ел'енаваты, л'ес'н'ік'і, дз'ераза*.

Тэма 4. СІСТЭМА ЗЫЧНЫХ ГУКАЎ У БЕЛАРУСКІХ ГАВОРКАХ

1. Склад зычных фанем у гаворках.
2. Цвёрдыя і мяккія зычныя фанемы ў гаворках.

3. Губныя і заднеязычныя фанемы ў гаворках.
4. Пазіцыйныя і камбінаторныя змены зычных (асіміляцыя, падаўжэнне, дысіміляцыя, метатэза, эпентэза, прыстаўныя зычныя).

Літаратура:

1. Блінава, Э.Д. Беларуская дыялекталогія / Э.Д. Блінава, Е.С. Мяцельская. – 2-е выд. – Мінск : Вышэйшая школа, 1980. – 304 с.
2. Гуліцкая, В.А. Беларуская і руская дыялекталогія / В.А. Гуліцкая, М.Ф. Гуліцкі, Л.І. Злобін, З.А.Рудакоўская. – Мінск : Вышэйшая школа, 1992. – 248 с.
3. Нарысы па беларускай дыялекталогіі. – Мінск : Навука і тэхніка, 1964. – 415 с.
4. Крывіцкі, А.А. Фанетыка беларускай мовы / А.А. Крывіцкі, А.І. Падлужны. – Мінск: Вышэйшая школа, 1984. – 269 с.
5. Яшкін, І.Я. Узаемадзеянне рознадзялектных сістэм (Фанетыка) / І.Я. Яшкін. – Мінск: Навука і тэхніка, 1976. – 176 с.

1. Склад зычных фанем у гаворках.

Дыялектныя адрозненні назіраюцца і ў складзе зычных фанем. У гаворках паўночна-ўсходняга дыялекту (за выключэннем гаворак усходняй часткі Віцебскай і Магілёўскай абласцей), большай часткі сярэднебеларускіх і паўднёва-заходніх гаворках ужываецца 38 фанем (Э. Блінава, Е. Мяцельская): [б] - [б'], [в] - [в'], [г] - [г'], [г'] - [г''], [д] - [дз'], [ж], [з] - [з'], [й(j)], [к] - [к'], [л] - [л'], [м] - [м'], [н] - [н'], [п] - [п'], [р], [с] - [с'], [т] - [ц'], [ў], [ф] - [ф'], [х] - [х'], [ц], [ч], [ш], [дж]. Усходнім гаворкам Віцебшчыны і Магілёўшчыны ўласціва яшчэ [р'], усяго 39 фанем. Аўтары падручніка “Беларуская і руская дыялекталогія” вывучаюць 37 фанем.

Гаворкі гомельскага і брэсцкага Палесся адрозніваюцца ад сістэмы кансанантызму іншых гаворак колькасна і якасна. У іх ужываюцца старажытныя мяккія шыпячыя [ж'], [ч'], [ш'], [ц'], а таксама [д'], [т'], [р']. **Кансанантызм** (ад лац. *cansanans* – зычны) – сістэма зычных фанем з іх сінтагматычнымі і парадагматычнымі прыкметамі ў якой-небудзь мове або дыялекце.

2. Цвёрдыя і мяккія зычныя фанемы ў гаворках.

У большасці гаворак і літаратурнай мове фанемы па цвёрдасці-мяккасці ўтвараюць пары [б] - [б'], [в] - [в'], [г] - [г'], [г'] - [г''], [д] - [дз'], [з] - [з'], [к] - [к'], [л] - [л'], [м] - [м'], [н] - [н'], [п] - [п'], [с] - [с'], [т] - [ц'], [ф] - [ф'], [х] - [х']. Фанемы [р], [дж], [ж], [ч], [ш], [ц], [ў] не маюць адпаведных мяккіх, яны **няпарныя** (хаця ў некаторых палескіх гаворках [ж] - [ж'], [ш] - [ш'], [ч] - [ч'], [р] - [р'] ёсць адпаведныя мяккія). Фанема [й(j)] не мае пары па цвёрдасці.

Па цвёрдасці-мяккасці суадносяцца зычныя фанемы ў гаворках Віцебскай і Магілёўскай, за выключэннем іх усходняй часткі, Брэсцкай, апрача паўднёвай, Мінскай, Гомельскай абласцей.

Сістэма кансанантызму народных гаворак ведае пары зычных па цвёрдласці-мяккасці [р] - [р'], [д] - [д'], [т] - [т'], якіх няма ў літаратурнай мове.

Дыялектныя асаблівасці назіраюцца сярод цвёрдых і мяккіх зычных. У беларускай літаратурнай мове і большасці беларускіх гаворак характэрна [р]. Такія гаворкі Я.Карскі назваў **цвёрдаэрымі**. **Цвёрдаэрасць** – фанетычная асаблівасць беларускай мовы, арфаэпічная норма беларускай мовы: *парадак, рэбра, ц'ан'ер, з'в'ер*. Аднак у гаворках Віцебскай, Магілёўскай (усходнія раёны), паўднёва-заходніх раёнах Брэсцкай і паўднёвых Гомельскай абласцей ужываецца [р']: *пр'ама, р'абыйа, дз'яр'эўн'а, др'ева, р'іб'аты, р'ічка, кр'інка, р'ізат'*. Гаворкі, у якіх адрозніваюцца фанемы [р] - [р'], Я.Карскі назваў **мяккаэрымі**.

У гаворках усходніх раёнаў Беларусі фанема [р'] вымаўляецца ў пазіцыі перад галоснымі [і], [е], [о], [а], [у] і ў канцы слова: *гр'іва, гр'ібы, кр'эпка, р'эчка, с'ар'од, тр'ох, п'ір'ав'асла, кур'у, сухар'*. У гаворках поўдня Беларусі [р'] вымаўляецца перад [і], якая паходзіць з этымалагічнага [о] і былога [Ѣ] (яць): *дор'іжка, р'ік, гр'іб (гроб), др'ібны*; а таксама перад галоснымі [а], [у]: *гр'аз', гр'аткы, кр'ук, бр'уха*. Перад фанемамі [ы], [о], [е], у канцы слова і перад зычнымі вымаўляецца [р]: *варыты, прышов, потрэба, быроза, выровка, пэкар, пысар*. У некаторых раёнах Гомельскай вобласці (Нараўлянскі, Брагінскі) мяккае [р'] вымаўляецца перад [і], [е]: *гр'іва, гавор'іц', д'ер'еўн'я, б'ер'і*. У гаворках усходніх раёнаў Магілёўскай вобласці імкнуцца вымаўляць [р']: *р'ама, гр'ат, р'ак, р'іба, кр'оў*. Такая з'ява атрымала назву **гіпірызм**. У віцебскіх гаворках у становішчы паміж галоснымі [р'] падаўжаецца: *п'ерр'а, з'в'арр'о*.

Характэрнай рысай беларускага кансанантызму з'яўляецца **дзеканне** і **цеканне**. Я.Карскі пісаў: “З'ява дзекання і цекання развілася на беларускай глебе самастойна, не пазней XIV ст.”. Дзеканне і цеканне пашырана амаль ва ўсіх беларускіх гаворках.

Афрыкаты [дз'] і [ц'] вымаўляюцца перад галоснымі [і], [е], [ê], [о], [ô], [а], [у], перад губнымі і заднеязычнымі, перад [й(j)] і ў канцы слова: *дз'ік'і, дз'ен', дз'эд, дз'еўка, дз'огац', маладз'ба, дз'в'еры, судз'іа, л'едз', лац'і*. У народных гаворках дзеканне і цеканне наглядаецца і ў запазычаных словах. Гукі [д] і [т] у запазычаных словах пераходзяць у [дз'] і [ц'] перад [і], [е]: *ц'іл'іхвон, студз'енты, арц'істка, радз'іва, парц'ізаны, дз'арэктар, ац'ека*. Такім чынам запазычаныя словы, трапляючы ў дыялектную мову, падлягаюць тым зменам, якія адбываюцца з уласнабеларускімі словамі.

У гаворках паўднёвых раёнаў Брэсцкай і паўднёвых ускраін Гомельскай абласцей дзеканне і цеканне адсутнічае. Парнымі мяккімі да

зычных [д], [т] тут выступаюць [д'], [т']: *ід'і, т'іхо, пр'іход'іў, луд'ей, буд'е, д'ер'ев'ен'ск'і, ст'ежка, т'еп'ер, роб'іт'е, мат'еры*. У некаторых беларускіх гаворках Брэстчыны ў выніку ацвярдзення [д'], [т'] побач з мяккімі вымаўляюцца цвёрдыя [д], [т] перад галоснымі [і], [е]: *ходыт', горадыты, іды, дэс'ац', дэн', тэпэр, тэплы, тыхо, мыты, косыты*. Зычныя [д], [т] у некаторых гаворках Гомельшчыны бываюць цвёрдымі і мяккімі ў адных і тых жа словах: *дз'м'е і дм'е, дз'в'е і дв'е, бац'в'іна і батв'іна*. У гэтых гаворках назіраецца аэванчэнне [д] і [т] на канцы слова перад звонкім зычным наступнага слова: *канпод ба нал'іла, кусд быў в'ал'ік'і*. Часам аэванчаецца і афрыката [ц']: *Прып'ідз', мароз'ідз'*.

Пярэднеязычныя шыпячыя [ж], [ч], [ш] і афрыкаты [дж], [ц]. Дыялектныя асаблівасці адзначаюцца і ў рэалізацыі шыпячых зычных. Усе шыпячыя ў агульнаславянскай і ўсходнеславянскай мове былі толькі мяккія і не мелі адпаведных цвёрдых. У XVI ст. усе шыпячыя зацвярдзелі. Фанемы [ж], [ч], [ш], [дж], [ц] – вядомы ўсім беларускім гаворкам і дыялектнай мове: *шаша, м'ажа, чаўнок, дачка, шафа, жарт*. Мяккія разнавіднасці гэтых фанем зафіксаваны ў гаворках паўднёва-заходніх частак Брэсцкай, паасобных гаворках Гомельскай абласцей. Мяккія разнавіднасці гэтых фанем выступаюць у пазіцыі перад галоснымі [і], [е], [а], [у], [о]: *маш'іна, ш'ум, ч'ашка, прый'ждж'айа, моладыц'а, ш'епка, ш'іст, ц'ілы, ж'інка, ш'іло, вынч'атыс'а, пч'іла, д'івч'інка*. Мяккасць шыпячых – дыялектная асаблівасць паўднёвых гаворак.

У пераважнай большасці беларускіх гаворак выразна адрозніваюцца афрыкаты [ц] і [ч]. Аднак у гаворках паўночнага ўсходу Віцебскай, некаторых гаворках Магілёўскай і Гомельскай абласцей назіраюцца выпадкі вымаўлення [ц] на месцы [ч]: *п'эцка, ав'эцка, с'в'эцка, цан'эц, цалав'эк, цўла, н'іц'ога, цорт, ц'іц'вэр, ц'эсна*. Такая з'ява носіць назву **цоканне**, а гаворкі **цоканючымі**. У гэтых гаворках ужываецца і афрыката [ч]: *чалавек, дочка, сумачка*. У некаторых гаворках Магілёўшчыны зафіксаваны адзінкавыя выпадкі вымаўлення [ц] на месцы [ч]: *гр'эцка, цорны*.

3. Губныя і заднеязычныя фанемы ў гаворках.

Губныя [б] - [б'], [в] - [в'], [м] - [м'], [п] - [п'], [ў] у беларускіх гаворках, як і літаратурнай мове, на канцы слоў, перад зычнымі і ў становішчы перад [ў] вымаўляецца цвёрда: *боб, дуб, лубка, супы, с'ем, паўвоза*. У пазіцыі перад галоснымі [і], [а], [о], [ô], [у] губныя фанемы ўтвараюць пары па цвёрдасці-мяккасці: *быц' – б'іц', выц' – в'іц', мыла – м'ілы, вол – в'оў, пылу – п'ілы*. Аднак і ў гэтай пазіцыі адрозненне цвёрдых і мяккіх губных у розных гаворках праяўляецца па-рознаму. У адных гаворках яны супрацьстаўляюцца мяккім перад усімі галоснымі [і], [а], [о], [ô], [у], а ў другіх толькі перад некатарымі з іх.

Перад фанемай [і] губныя адрозніваюцца ва ўсіх гаворках. За выключэннем Брэсцкай вобласці, дзе этымалагічна мяккія губныя

зацвярдзелі: *побыты, свытка, мотовыло, мыска, помыж*. Перад галоснымі [а] і [о] мяккасць губных захоўваюць гаворкі паўночна-ўсходняга дыялекту. У большасці паўднёва-заходніх гаворак яны зацвярдзелі. У выніку зацвярдзення губных паміж імі і галоснымі [а] і [о] узнік зычны [й(j)]: *пйац', мйод, звйазаў, рабйаты, жарабйа, вйане, мйата, мйасо, бйордо, вавйорка, памйор, апйок*. У гаворках Брэстчыны (выключаючы Баранавіцкі, Ганцавіцкі, Лунінецкі раёны) пасля зацвярдзелага [м] узнік зычны [н']: *мн'асо, мн'ата, сэмн'а, вымн'а, плэмн'аннык*. Перад фанемай [е] этымалагічныя мяккія губныя [б'], [в'], [м'], [п'] у большасці гаворак мяккія: *руб'ел', в'ечар, м'еншы, п'ен'*. У гаворках паўднёва-заходняй часткі Брэсцкай вобласці адбылося зацвярдзенне, а таксама ў Жыткавіцкім, Петрыкаўскім, Лельчыцкім раёнах Гомельскай вобласці: *рубэл', бэрэг, вэчур, вэрх, овэчка, шчавэй, мэшы, пэн', пэршы*.

Фанема [ф] і [ф']. Гэтая фанема не была ўласціва сістэме славянскага кансанантызму. Яна прыйшла ў славянскія і беларускую мовы разам з запазычанымі словамі і ўжываецца ва ўсіх беларускіх гаворках: *фел'чар, ц'іф, картофл'а, шóф'ар, ц'ал'афон, фарба, шуфл'ады, фронт*. У запазычаных і ў новых словах яна замяняецца гукамі [п], [х], [т] або спалучэннямі [хв], [кв]: *картóпл'і, пасóл'а, каптáн, П'іл'ін, хунт, хорма, кохта, х'ерма, торх; тартав'іна, Тодар; хвартух, хвортка, шахва, Хв'едар, квасол'а, кваса (бочка)*. Замена [ф] і [ф'] назіраецца ва ўсіх беларускіх гаворках, але паслядоўнасці ў іх замяшчэння няма. Таму ў адной гаворцы яны могуць ужывацца адначасова: *квасóл'а – хвасóл'а, шáхва – шáфа*. Фанема [ф] выступае перад [а] і [о]: *фары, фортка*; адзначана ў многіх гаворках перад галоснай [е]: *фэст, кафэрак, шóфэр*. Фанема [ф'] ужываецца перад [і], [е]: *ф'ікус, ф'іранка, ф'ерма, ф'ел'чар*. У гаворках Брэстчыны толькі цвёрдая [ф]: *фэрма, офыша*. Народным гаворкам вядомы выпадкі вымаўлення [ф] на месцы [х]: *ф'ім'ічэск'і, футар, фул'іган*.

Заднеязычны [г] і [г']. Тыповымі для ўсіх беларускіх гаворак з'яўляюцца звонкія фрыкатыўныя заднеязычныя фанемы [г], [г']: *галава, нага, гладз'ец', г'інуц'*. Часта фанема [г] замяняецца ў гэтых гаворках гукам [к], звычайна на канцы слова: *хлак, мозк*. А ў гаворках, дзе атсутнічае асіміляцыя па глухасці перад глухім, звонкі [г] не аглушаецца: *ноці'і, наб'егшы*. Звонкі фрыкатыўны [г] выступае на месцы [х]: *ме'г жыта, см'ег жа*. У беларускіх гаворках назіраецца пропуск [г] у словах: *пыл'адз'і, л'ан'ка (глянька), лыкн'і (глытні)*. Выбухны [г'], [г'] вымаўляецца амаль ва ўсіх гаворках, але ў асобных словах, як правіла запазычаных: *ганак, газа, газэта, пл'ага, гарн'ец, шпóнгá, шваг'ер, шваг'ерка, г'ізунты, гонта, густ, гутман (каша), гуз'ік, гутал'іна* і т.д. Выбухны [г'] ужываецца ў гукаперальмальным словах: *г'ег'етац', г'ерг'етац'*. Я.Карскі пісаў, што гук [г] у беларускай мове ніколі не быў

выбухны; на працягу ўсё гісторыі яе развіцця гэты зычны быў фрыкатыўны.

Такім чынам, дыялектныя адрозненні назіраюцца не ва ўсіх фанемах, а толькі ў тых, якія ўваходзяць у спіс “рухомах” элементаў кансанантнай сістэмы гаворак.

4. Пазіцыйныя і камбінаторныя змены зычных (асіміляцыя, падаўжэнне, дысіміляцыя, метатэза, эпентэза, прыстаўныя зычныя).

У сучасных гаворках у выніку пэўных фанетычных законаў адбываюцца розныя **пазіцыйныя і камбінаторныя** змены ў сістэме кансанантызму. Змены зычных гукаў (асіміляцыя, дысіміляцыя, метатэза, пратэтычнасць, страта гукаў, эпентэза і інш.) больш разнастайныя, чым у літаратурнай мове, і звязаны з асаблівасцямі фанетычнай сістэмы той або іншай гаворкі.

Пазіцыйныя змены звязаны са становішчам зычнага ў пачатку ці канцы слова. У канцы слова ў паўднёва-заходніх і некаторых сярэднебеларускіх гаворках звонкія зычныя не аглушаюцца: *вадалаз, важ, склад, лаз*. У асобных цэнтральных гаворках адбылося адпадзенне канцавых зычных: *н'ес', клас', шэс', мос (мост)*.

У гаворках Беларусі ў пачатку слова ўзніклі **пратэтычныя** галосныя. Так, у гаворках Віцебскай, Магілёўскай, Гомельскай (апрача паўднёва-заходніх раёнаў), Мінскай (апрача паўднёвых ускраін) абласцей перад пачатковым [o], [y] развіўся прыстаўны [в]: *вóзера, вўтка, вóблас'ц', вóстры, вóс'ан', вўхо, вóкун'*. Прыстаўное [в] ужываецца на поўдні Брэсцкай вобласці ва ўказальна-асабовым займенніку 3-й асобы: *вон, вона, воны, воно*. У некаторых гаворках паўднёва-заходніх раёнаў Брэсцкай вобласці прыстаўное [в] зусім адсутнічае: *ос'ен', окна, оз'еро, остр'іц', остры, ул'іца, утка*. У гаворках Брэсцкай вобласці і часткі Гродзенскай ужываецца прыстаўны [г] перад галоснымі [o], [y], [a], радзей [i]: *гóстрый, гóсын', гóзыро, гокно́, гаратай, гулыца, гутка, гучытыс'а, гусы (вусы), гуж, г'іней, г'іншы, гыскра*.

Больш складаны характар носяць **камбінаторныя** змены, якія выкліканы ўплывам суседніх гукаў.

Асіміляцыя (або прыпадабненне аднаго да другога). Яна бывае поўнай і няпоўнай, прагрэсіўнай і рэгрэсіўнай. Часцей назіраецца няпоўная асіміляцыя, калі гук прыпадабняецца да другога гука па глухасці або звонкасці, цвёрдасці або мяккасці, па месцы і спосабу ўтварэння. Беларускім гаворкам больш уласціва **рэгрэсіўная** асіміляцыя – прыпадабненне папярэдняга гука да наступнага. **Няпоўная рэгрэсіўная** асіміляцыя гукаў па глухасці-звонкасці назіраецца ў гаворках Віцебскай, Мінскай (акрамя паўднёвай часткі), Гродзенскай і паўночнай часткі Брэсцкай (раён Баранавіч) абласцей. Звонкія зычныя перад глухімі аглушаюцца: *галўпка, бапка, лышка, сц'ешка, дорошка, ц'яшка, вашка, с хашы*. Гістарычна гэта з'ява бярэ пачатак з выпадзення рэдукаваных, калі ў

выніку знікнення ў слабай пазіцыі галосных [ь(ер)] і [ь(ерь)] зычныя гукі, розныя па якасці, сталі побач: *лодъка* → *лодка* → *лотка*. У гэтых гаворках адбываецца аглушэнне і на канцы слоў: *нарот, сат, плух, лух, стох, марос*. У гаворках Магілёўскай, Гомельскай, Брэсцкай і паўднёвых ускраін Мінскай абласцей асіміляцыі па глухасці не адбываецца ў сярэдзіне і ў канцы слоў: *жэрдка, сус'едка, градка, с'ц'ежка, бл'зка, холад, стог, лоб, боб, мйод, дз'ед, пуд*. У беларускіх гаворках пашырана асіміляцыя па звонкасці ў сярэдзіне слова: *маладз'ба, барадз'ба, проз'ба, каз'ба, свадз'ба*; а ў некаторых віцебскіх гаворках і ў канцы слова, калі наступнае пачынаецца звонкім зычным: *сѣбаг байус'а, шэз г'іктараў, голз знакомый*. У асобных гаворках паўднёвага захаду (Стаўбцоўскі, Уздзенскі, Любанскі, Капыльскі раёны Мінскай вобласці; Ганцавіцкі раён Брэсцкай вобласці) азванчэнне глухіх зычных адбылося перад галоснымі, а магчыма, паўплывалі звонкія зычныя, што адзелены ад іх іншымі гукамі: *лыга – віка, бац – пацук, гарнізы – карнізы, зода – сода, пажэ – паша*.

Поўная рэгрэсіўная асіміляцыя. Яна назіраецца ў спалучэнні гукаў **дн, бм**. Спалучэнне **дн** → **нн**, **бм** → **мм**: *анна, ланна, роннайа, б'енны, галоннайа, м'енны, халонна, спан'н'іца, амман'іц', аммакнуц'*. Поўная рэгрэсіўная асіміляцыя вядома ўсім гаворкам. Сустрэкаюцца выпадкі **дыстантнай поўнай рэгрэсіўнай асіміляцыі**, як правіла ў запазычаных словах: *сацав'іца – сачавіца* (сачавіца – аднагадовая травяністая расліна сямейства матыльковых, старажытная зернебабовая культура), *бломба – пломба, зал'еза – жалеза, зал'езн'ак – жалезняк, п'іл'іцыл'ін – пеніцылін, Варывон – Ларывон, гурган – курган, чэшча – цешча*. Радзей сустракаюцца выпадкі прагрэсіўнай асіміляцыі: *сэрадэра – сырадэля* (сырадэля (ісп.) – аднагадовая кармавая расліна сямейства бабовых), *калаўлот – калаўрот, залез – залеж*.

Падаўжэнне зычных. Яно развілося пасля страты рэдукаваных галосных у выніку поўнага прыпадабнення [j] да папярэдняга зычнага ў становішчы, калі злучэнне “мяккі зычны + ьj” знаходзіліся паміж галоснымі: *колосьје* → *калос'је* → *калос'с'е, сольју* → *сол'ју* → *сол'л'у*. Страта слабага рэдукаванага прывяла да розных змен у гаворках. У беларускай мове развілося дзевяць падоўжаных гукаў. З іх шэсць мяккія:

дз'дз': *пападз'дз'а*;

з'з': *рыз'з'о, маз'з'у*;

л'л': *рал'л'а*;

н'н': *бац'в'ін'н'е*;

с'с': *калос'с'е*;

ц'ц': *мыц'ц'е*;

тры зацвярдзелыя: жж: *ружжэо*;

шш: *застрэшша*;

чч: *уваччу*.

Падоўжаныя зычныя распаўсюджаны ў гаворках Віцебскай, Мінскай, паўночна-ўсходняй часткі Гомельскай, паўднева-ўсходняй Брэсцкай абласцей.

Гаворкам Гродзенскай, паўднева-заходняй частцы Мінскай, асобным раёнам паўночна-заходняй часткі Віцебскай (Браслаўскі, Міёрскі, Шаркаўшчынкі раёны) вобласцей уласціва непасляджоўнасць у вымаўленні падоўжаных зычных. У гэтых гаворках захавалася спалучэнне **мяккага ці зацвярдзелага з наступным [j]**: дз'j – судз'ja, з'j – граз'ju, л'j – з'ел'je, с'j – калос'je, н'j – нас'ен'je, ц'j – жыц'jo, жj – ружjo, шj – застрэшje, чj – ночju, клочje; ці мяккі зычны асіміляваў [j], але не падоўжыўся: в'ас'ельje → в'ас'ел'je → в'ас'ел'л'е → в'ас'ел'е.

Дысіміляцыя (або распадабненне аднаго з двух аднолькавых у якіх-небудзь адносінах гукаў). Дысіміляцыя бывае поўная і няпоўная (частковая), прагрэсіўная і рэгрэсіўная, кантактная і дыстантная. Пашырана частковая рэгрэсіўная дысіміляцыя, дзе адбываецца замена першага з сумежных гукаў аднолькавага ўтварэння:

кт → хт: *трахтар, дохкур*;

мб → нб: *кынбай, бонба, цынбалы*;

мв → нв: *транвай*;

мп → нп: *ланпа, кунпан'іа*;

нн → jн: *прайн'ік*;

чт → шт: *штэры*;

тл → кл: *клум*;

тр → кр: *круна*;

чн → шн: *рушн'ік, малошны*.

Сустракаюцца ў гаворках выпадкі **рэгрэсіўнай дыстантнай дысіміляцыі зычных**. Найчасцей яна адбываецца ў запазычаных словах:

р...р > л...р: *палтрэт, сталав'ер, л'імарыха, л'ісоры, л'іварв'ерт*;

н...н > л...н: *б'ілз'ін*;

м...б > н...б: *набыц'*;

ў...б > н...б: *антобус*;

ш...ш > с...ш: *саша, супшына*.

Зафіксаваны выпадкі **прагрэсіўнай кантактнай дысіміляцыі**:

мн → мл: *комлата, сумл'івацца*;

зш → жш, жч: *бліжшы, бліжчэй*;

сф → ск: *проскурка*.

Есць выпадкі прагрэсіўнай дыстантнай дысіміляцыі:

р...р > р...л: *прólубка*;

к...к > к...х: *крóхвы*;

б...б > б...м: *бул'ма*.

Да гукавых змен належыць **метатэза** – перастаноўка гукаў ці складоў у слове. Як правіла, перастаноўка адбываецца ў запазычаных ці мала вядомых словах. Перастаноўка адбываецца з мэтай прыстасаваць гэтыя словы ці спалучэнні да звыклых, вядомых. У гаворках могуць

перастаўляцца сумежныя і несумежныя гукі: *калопні – каноплі, ганавіцы – нагавіцы, арэй – аер, галоблі – аглоблі, камазын – маказын, прокыва – крапіва, гніла – гліна, гамазін – магазін*. Метатэза сустракаецца ва ўсіх беларускіх гаворках.

Эпентэза – узнікненне ў слове гука, які адсутнічаў у першапачатковай форме гэтага слова. У беларускіх гаворках ужываюцца **эпентычныя** гукі [й(j)], [н’], [л’]. Яны ўзніклі ў выніку розных фанетычных змен. У выніку зацвярдзення губных пасля яго ўзнік [й(j)]: *апйок, пйац’ер, мйотка, пам’йатн’ік, гаўйада*. А ў гаворках паўднёва-заходняй часткі Брэсцкай вобласці ўзнікла [н’]: *мн’асо, мн’ата, с’емн’а, пл’емн’аных*. Асобныя словы з эпентычным [j] сустракаюцца ва ўсіх гаворках: *чамайдан, байн’а, войстрайа, трэйці, кайстрыца*.

У асобных гаворках Палесся ёсць формы дзеясловаў 3-й асобы множнага ліку з эпентычным [л’], якое ўзнікла на месцы спалучэння “губны + й”: *лоўл’ат’, кормл’ат’, стаўл’ат’, робл’яц’, спл’ат, купл’іш, купл’іц’*. У запазычаных словах ужываецца эпентычны [в], каб пазбегнуць неўласцівых жывой мове збегу галосных: *радз’іво, стад’зівон, Ларывон, гладз’іволусы*.

Такім чынам, у сістэме кансанантызму дыялектных з’яў назіраюцца пэўныя адрозненні, якія датычаць як колькаснага складу зычных фанем, іх якасці і частаты ўжывання, так і ўзаемаадносін у мікрасістэмах кансанантызму.

Тэма 5. НАЗОЎНІК У ДЫЯЛЕКТНАЙ МОВЕ

1. Адноства граматычных катэгорый у гаворках і літаратурнай мове.
2. Катэгорыя роду, ліку ў гаворках. Формы клічнага склону.
3. Асаблівасці скланення назоўнікаў мужчынскага і ніякага роду (I скланенне).
4. Асаблівасці скланення назоўнікаў жаночага і мужчынскага роду на –а (II скланенне).
5. Асаблівасці скланення назоўнікаў жаночага роду з нулявым канчаткам (III скланенне).
6. Скланенне рознаскланяльных назоўнікаў.
7. Асаблівасці скланення назоўнікаў множнага ліку.

Літаратура:

1. Блінава, Э.Д. Беларуская дыялекталогія / Э.Д. Блінава, Е.С. Мяцельская. – 2-е выд. – Мінск : Вышэйшая школа, 1980. – 304 с.
2. Гуліцкая, В.А. Беларуская і руская дыялекталогія / В.А. Гуліцкая, М.Ф. Гуліцкі, Л.І. Злобін, З.А.Рудакоўская. – Мінск: Вышэйшая школа, 1992. – 248 с.

3. Нарысы па беларускай дыялекталогіі. – Мінск: Навука і тэхніка, 1964. – 415 с.
4. Мяцельская, Е.С. Беларуская дыялекталогія: Практыкум / Е.С. Мяцельская, Э.Д. Блінава. – Мінск, 1991. – 287 с.
5. Жыдовіч, М.А. Назоўнік у беларускай мове / М.А. Жыдовіч.– Мінск: Выдавецтва БДУ імя У.І. Леніна, 1969. – 230 с.
6. Яшкін, І.Я. Узаемадзеянне рознадыялектных сістэм (Марфалогія. Сінтаксіс) / І.Я. Яшкін. – Мінск: Навука і тэхніка, 1980. – 103 с.
7. Дыялекталагічны атлас беларускай мовы. – Мінск: Выдавецтва Акадэміі навук БССР, 1963. – 338 с.

Тэма 6. АСАБЛІВАСЦІ ЗАЙМЕННІКАЎ, ПРЫМЕТНІКАЎ, ЛІЧЭБНІКАЎ У ДЫЯЛЕКТНАЙ МОВЕ

1. Дыялектныя адрозненні ў скланенні асабовых і зваротнага займенніка.
2. Дыялектныя формы асабова-ўказальных і неазначальных займеннікаў.
3. Поўныя і кароткія формы прыметнікаў.
4. Дыялектныя асаблівасці склонавых поўных форм прыметнікаў, парадкавых лічэбнікаў, неасабовых займеннікаў.
5. Ступені параўнання прыметнікаў у гаворках.
6. Дыялектныя склонавыя формы колькасных і зборных лічэбнікаў.

Літаратура:

1. Блінава, Э.Д. Беларуская дыялекталогія / Э.Д. Блінава, Е.С. Мяцельская. – 2-е выд. – Мінск : Вышэйшая школа, 1980. – 304 с.
2. Гуліцкая, В.А. Беларуская і руская дыялекталогія / В.А. Гуліцкая, М.Ф. Гуліцкі, Л.І. Злобін, З.А.Рудакоўская. – Мінск: Вышэйшая школа, 1992. – 248 с.
3. Нарысы па беларускай дыялекталогіі. – Мінск: Навука і тэхніка, 1964. – 415 с.
4. Мяцельская, Е.С. Беларуская дыялекталогія: Практыкум / Е.С. Мяцельская, Э.Д. Блінава. – Мінск, 1991. – 287 с.
5. Яшкін, І.Я. Узаемадзеянне рознадыялектных сістэм (Марфалогія. Сінтаксіс) / І.Я. Яшкін. – Мінск: Навука і тэхніка, 1980. – 103 с.
6. Дыялекталагічны атлас беларускай мовы. – Мінск: Выдавецтва Акадэміі навук БССР, 1963. – 338 с.
7. Чабярук, А.І. Лічэбнік у беларускай мове / А.І. Чабярук.– Мінск: Навука і тэхніка, 1977. – 104 с.
8. Булахаў, М.Г. Прыметнік у дыялектнай мове / М.Г. Булахаў. – Мінск: Навука і тэхніка, 1964. – 199 с.
9. Сцяшковіч, Т.Ф. Займеннік у беларускай мове / Т.Ф. Сцяшковіч. – Мінск: Навука і тэхніка, 1977. – 259 с.

Тэма 7. ДЗЕЯСЛОЎ У ГАВОРКАХ

1. Формы інфінітыва ў гаворках.
2. Зваротная форма дзеяслова.
3. Дыялектныя асаблівасці ў аснове дзеясловаў.
4. Асаблівасці спражэння дзеяслова ў гаворках.
5. Формы загаднага ладу ў гаворках.
6. Дзеепрыметнік і дзеепрыслоўе ў гаворках.

Літаратура:

1. Блінава, Э.Д. Беларуская дыялекталогія / Э.Д. Блінава, Е.С. Мяцельская. – 2-е выд. – Мінск : Вышэйшая школа, 1980. – 304 с.
2. Гуліцкая, В.А. Беларуская і руская дыялекталогія / В.А. Гуліцкая, М.Ф. Гуліцкі, Л.І. Злобін, З.А.Рудакоўская. – Мінск: Вышэйшая школа, 1992. – 248 с.
3. Нарысы па беларускай дыялекталогіі. – Мінск: Навука і тэхніка, 1964. – 415 с.
4. Мяцельская, Е.С. Беларуская дыялекталогія: Практыкум / Е.С. Мяцельская, Э.Д. Блінава. – Мінск, 1991. – 287 с.
5. Яшкін, І.Я. Узаемадзеянне рознадыялектных сістэм (Марфалогія. Сінтаксіс) / І.Я. Яшкін. – Мінск: Навука і тэхніка, 1980. – 103 с.
6. Дыялекталагічны атлас беларускай мовы. – Мінск: Выдавецтва Акадэміі навук БССР, 1963. – 338 с.
7. Мацкевіч, Ю.Ф. Марфалогія дзеяслова ў беларускай мове / Ю.Ф. Мацкевіч. – Мінск: Выдавецтва АН БССР, 1953. – 292 с.

Тэма 8. АСАБЛІВАСЦІ ПРЫСЛОЎЯЎ У ГАВОРКАХ

1. Падзел прыслоўяў па значэнню.
2. Ступені параўнання і формы ацэнкі прыслоўяў у гаворках.
3. Дыялектныя асаблівасці ўтварэння прыслоўяў.

Літаратура:

1. Блінава, Э.Д. Беларуская дыялекталогія / Э.Д. Блінава, Е.С. Мяцельская. – 2-е выд. – Мінск : Вышэйшая школа, 1980. – 304 с.
2. Гуліцкая, В.А. Беларуская і руская дыялекталогія / В.А. Гуліцкая, М.Ф. Гуліцкі, Л.І. Злобін, З.А.Рудакоўская. – Мінск: Вышэйшая школа, 1992. – 248 с.
3. Нарысы па беларускай дыялекталогіі. – Мінск: Навука і тэхніка, 1964. – 415 с.

4. Мяцельская, Е.С. Беларуская дыялекталогія: Практыкум / Е.С. Мяцельская, Э.Д. Блінава. – Мінск, 1991. – 287 с.
5. Яшкін, І.Я. Узаемадзеянне рознадзялектных сістэм (Марфалогія. Сінтаксіс) / І.Я. Яшкін. – Мінск: Навука і тэхніка, 1980. – 103 с.
6. Дыялекталагічны атлас беларускай мовы. – Мінск: Выдавецтва Акадэміі навук БССР, 1963. – 338 с.

Тэма 9. ЛЕКСІКА НАРОДНЫХ ГАВОРАК

1. Агульнанародныя і дыялектныя словы ў лексіцы гаворак.
2. Тыпы лексічных адрозненняў.
3. Склад дыялектнай лексікі з пункту погляду яе паходжання.
4. Многазначныя словы, амонімы, сінонімы ў гаворках.
5. Выкарыстанне дыялектызмаў у мастацкіх творах.

Літаратура:

1. Блінава, Э.Д. Беларуская дыялекталогія / Э.Д. Блінава, Е.С. Мяцельская. – 2-е выд. – Мінск : Вышэйшая школа, 1980. – 304 с.
2. Нарысы па беларускай дыялекталогіі. – Мінск: Навука і тэхніка, 1964. – 415 с.
3. Манаенкова, А.Ф. Лексіка рускіх гаворак Беларусі / А.Ф. Манаенкова. – Мінск : Вышэйшая школа, 1973. – 184 с.
4. Панюціч, К.М. Лексіка народных гаворак / К.М. Панюціч. – Мінск : Вышэйшая школа, 1976. – 128 с.
5. Сцяцко, П. Народная лексіка / П. Сцяцко. – Мінск: Навука і тэхніка, 1970. – 176 с.
6. Сцяцко, П.У. Народная лексіка і словаўтварэнне / П.У. Сцяцко. – Мінск : Навука і тэхніка, 1972. – 287 с.
10. Абабурка М.В. Дыялектызмы ў творах беларускага савецкага пісьменства. Кароткі слоўнік даведнік. – Мінск, 1979. – 143с.

Тэма 10. ГРУПОўКА ДЫЯЛЕКТАў НА ТЭРЫТОРЫІ БЕЛАРУСІ

1. Асноўны масіў беларускай дыялектнай мовы і палескія гаворкі.
2. Паўднева-заходні і паўночна-ўсходні дыялекты беларускай мовы.
3. Групы гаворак беларускай мовы.
4. Дыялектныя зоны.

Літаратура:

1. Блінава, Э.Д. Беларуская дыялекталогія / Э.Д. Блінава, Е.С. Мяцельская. – 2-е выд. – Мінск : Вышэйшая школа, 1980. – 304 с.
2. Гуліцкая, В.А. Беларуская і руская дыялекталогія / В.А. Гуліцкая, М.Ф. Гуліцкі, Л.І. Злобін, З.А. Рудакоўская. – Мінск: Вышэйшая школа, 1992. – 248 с.
3. Нарысы па беларускай дыялекталогіі. – Мінск: Навука і тэхніка, 1964. – 415 с.
4. Вайтовіч, Н.Т. Ненаціскны вакалізм народных гаворак Беларусі / Н.Т. Вайтовіч. – Мінск: Навука і тэхніка, 1968. – 220 с.

1. Асноўны масіў беларускай дыялектнай мовы і палескія гаворкі.

У склад беларускай дыялектнай мовы ўваходзяць шматлікія мясцовыя гаворкі. Яны аб'ядноўваюцца ў вялікія моўныя адзінкі – дыялекты, групы гаворак, дыялектныя зоны на аснове агульнасці тэрыторыі, агульнасці ці блізкасці моўных з'яў. Гэтыя аб'яднанні ўтвараюцца ў залежнасці ад цэлага комплексу дыялектных рыс (фанетычных, граматычных, лексіка-фразеалагічных), ізагласы якіх ідуць у розных напрамках, супрацьстаўляюцца адна другой, але поўнасю не супадаюць – могуць ісці паралельна, перасякацца паміж сабой, выдзяляючы неаднолькавыя тэрыторыі.

У сучаснай беларускай дыялектнай мове вылучаецца асноўны масіў гаворак і невялікая паўднева-заходняя частка – палеская група гаворак.

У асноўным масіве беларускай дыялектнай мовы выдзяляюцца два буйныя дыялекты – паўночна-ўсходні і паўднева-заходні, якія размяжоўваюцца пучком ізаглас, што пераплятаюцца каля ўмоўнай лініі Ашмяны – Мінск – Бабруйск – Гомель. Па гэтай лініі, пашыраючыся і звужаючыся, цягнуцца паласа гаворак, якія не з'яўляюцца асобным дыялектам, а ствараюць міждыялектную пераходную групу – гэта так званыя сярэднебеларускія гаворкі.

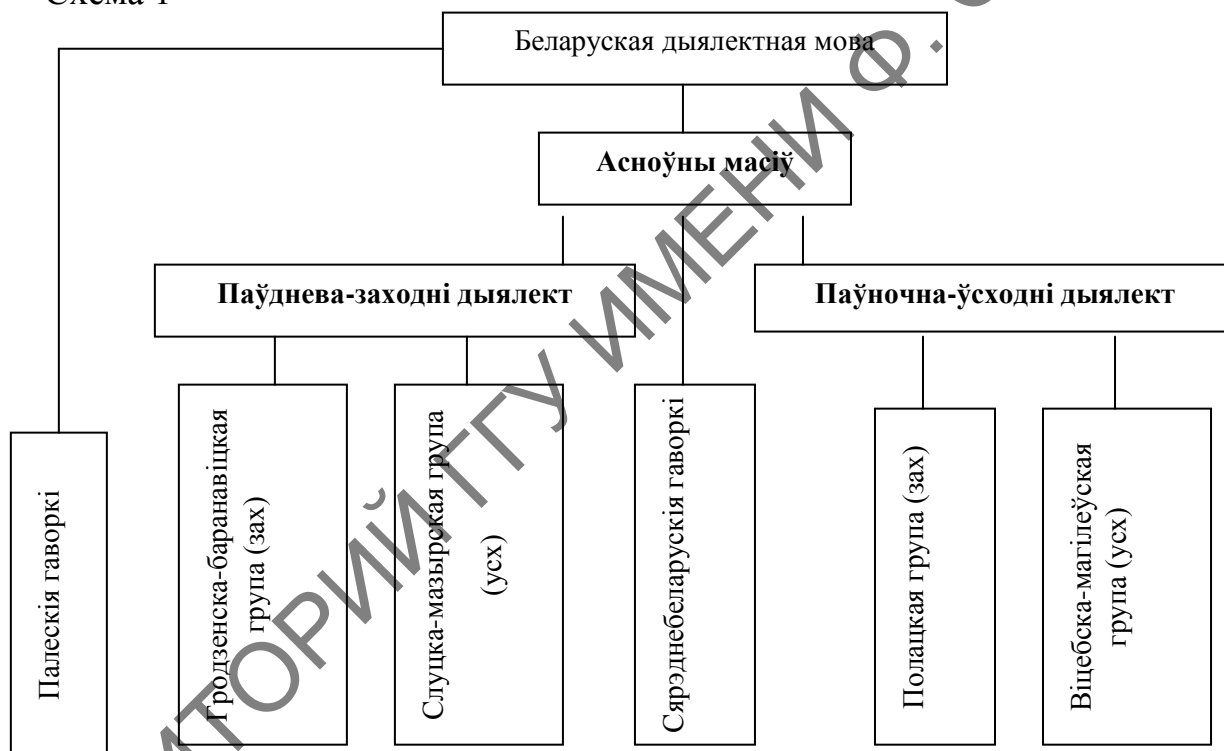
У кожным дыялекце вылучаюцца групы гаворак: у паўночна-ўсходнім – заходняя (полацкая) і ўсходняя (віцебска-магілёўская), у паўднева-заходнім – заходняя (гродзенска-баранавіцкая) і ўсходняя (случка-мазырская) (схема 1).

Паколькі ў аснове выдзялення дыялектаў і груп гаворак кладзецца не адна моўная з'ява, а цэлы комплекс з'яў, то дакладную мяжу асобных дыялектаў і груп гаворак правесці нельга, можна вызначыць толькі прыкладныя межы. Так, паўднева-заходняя мяжа паўночна-ўсходняга дыялекту ідзе прыкладна па лініі Свір – Бягомль – Магілёў – Касцюковічы – Сураж (Бранскай вобл.), паўночная мяжа паўднева-заходняга дыялекту – прыкладна па лініі Ліда на ўсход уздоўж р.Неман – Бабруйск – Рэчыца – Лоеў (Гомельскай вобл.), група палескіх гаворак (брэсцка-пінскіх)

адмяжоўваецца ад іншых каля лініі Пружаны – Івацэвічы – Целяханы – Лунінец – Столін.

Дыялектная беларуская мова выходзіць за адміністрацыйныя межы рэспубліцы (суседнія раёны Літвы і Латвіі, Смаленшчыны і Браншчыны, Белатоцкага ваяводства Польшчы). Беларускія гаворкі за межамі Беларусі з’яўляюцца працягам дыялектаў і груп гаворак, якія існуюць на тэрыторыі Беларусі. Так, на тэрыторыі Польшчы гаворкі Беласточчыны адносяцца да паўднева-заходняга дыялекту (заходняй групы), а гаворкі Гайнаўскага, Бельскага павеатаў і інш. – да палескай групы. Беларускія гаворкі на тэрыторыі Літвы, Латвіі, Смаленшчыны – да паўночна-ўсходняга дыялекту, на тэрыторыі Браншчыны – да паўднева-заходняга дыялекту (заходняй групы).

Схема 1

Гаворкам **асноўнага масіву** беларускай мовы ўласцівы наступныя асаблівасці.

1. Аканне – недысімілятыўнае і дысімілятыўнае: *вада́, трава́; вьда́, трьва́.*

2. Яканне – недысімілятыўнае і дысімілятыўнае: *в'асна́, с'астра́; в'існа́, с'істра́.*

3. Вымаўленне пад націскам галоснага [e] або [ê] ці [ie] на месцы былога [ъ]; *л'ес, в'еу'ер, л'ета, с'в'ет* або *л'эс (л'іес), в'еу'ер (в'іеу'ер), л'эта (л'іета)* і інш.

4. Вымаўленне пад націскам галоснага [o] або [ô] ці [yo] ў закрытых складах на месцы этымалагічнага [o]: *воз, двор, парог, стог* або *вôз (вуоз), двôр (двуор), парôг (паруог)* і інш.

5. Дзеканне і цеканне: *дз'ед, дз'в'еры, хадз'іц', ц'іха, ц'отка, ц'оплы, гаварыц'* і інш.

6. Мяккасць зычных перад [e] і [i]: *дз'ен', п'ен', руб'эл', м'іска, л'іха, св'ітка, бац'к'і* і інш.

7. Мяккасць губнога [m] перад галосным [a] або вымаўленне яго на месцы цвердага губнога [m] з эпентычным [j]: *м'аса, м'ата* або *мйаса, мйата*.

8. Вымаўленне асабова-ўказальнага займенніка 3-й асобы з прыстаўным [j]: *йон, йанá, йанó, йаны*.

9. Канчаткі –у або –е ў М. склоне адзіночнага ліку назоўнікаў мужчынскага роду: *аб сыну – аб сын'е, аб братау – аб брац'е*.

10. Канчаткі –ым або –ом прыметнікаў і займеннікаў мужчынскага роду ў М. склоне адзіночнага ліку: *у маладым – у маладóм, у тым – у том* і інш.

11. Захаванне заднеязычнай асновы ў 1-й асобе адзіночнага ліку і ў 3-й асобе множнага ліку пры наяўнасці [ч], [ж] або [к'], [г'] у іншых асабовых формах: *б'ерагу – б'еражэш* або *б'ераг'еш, б'ераг'ош, б'ерагуц'*; *с'аку – с'ачэш* або *с'ак'еш, с'ак'ош, с'акуц'* і інш.

12. Наяўнасць [л'] у аснове на губны толькі ў форме 1-й асобы адзіночнага ліку дзеясловаў II спражэння пры адсутнасці яго ў іншых асабовых формах: *лаўл'у – лóв'іш, лóв'ац' або лóв'уц'*; *купл'у – кúp'іш, кúp'ац' або кúp'уц'*; *кармл'у – кóрм'іш, кóрм'ац' або кóрм'уц'* і інш.

13. Чаргаванне [дз] – [дж] у асабовых формах дзеясловаў II спражэння: *ходз'іц' – хаджў*.

14. Наяўнасць –ц' у форме 3-й асобы дзеясловаў: *рób'іц', рób'ац'*; *хóдз'іц', хóдз'ац'*; *гавóрыц', гавóрац'*; *нóс'іц', нóс'ац'*.

15. Форма інфінітыва на –ц' пасля асновы на галосны: *купіц', чытац', гаварыц', насіц'* і інш.

Гэтымі рысамі гаворкі асноўнага дыялектнага масіву супрацьстаўляюцца палескай групе гаворак, для якой характэрны наступныя суадносныя моўныя з'явы.

1. Оканне: *водá, сорóчка, молодóўу, травá, махáйеш*.

2. Цвердасць зычных перад [e], адсутнасць якання: *вэсна́ (высна́), сэстра́ (сыстра́), зэмл'á (зымл'á), вэдрó (выдрó), гнэздó (гныздó)*.

3. Вымаўленне пад націскам галоснага [i] на месцы былога [Ѣ]: *л'іс, л'іто, с'в'іт, см'іх, б'ілы, йіхаты*.

4. Вымаўленне пад націскам галоснага [i] на месцы этымалагічнага [o] ў закрытых складах: *в'із, дв'ір, пор'іг*.

5. Адсутнасць дзекання і цекання, вымаўленне мяккіх [д'], [т']: *д'ід, ныд'іл'а, двэра, твэрдэ, д'івка, дывкы, дэн, т'ашко, тэшча, убыра́ты, спывáйут, выно́сат* і інш.

6. Цвердасць зычных перад [e] і [i]: *дэн', вэчор, пэн', рубэл', мыска, лыст, лыхо, свытка, бат'кы* і інш.

7. Цвердасць губнога [m] перад галосным [a] з эпентычным [h]: *мн'асо, мн'ата, пл'емн'аннык*.

8. Вымаўленне асабова-ўказальнага займенніка 3-й асобы з прыстаўным [v]: *вон, вонá, вонó, воны*.

9. Канчатак **-ові (-овы)** у М.склоне адзіночнага ліку назоўнікаў мужчынскага роду: *сынов'і, братав'і*.

10. Канчатак **-ому** прыметнікаў і займеннікаў у М. склоне адзіночнага ліку мужчынскага роду: *на молодóму, на тóму* і інш.

11. Шыпячы зычны ў асабовых формах дзеясловаў з асновай на заднеязычны: *бэрэжy, бэрэжэшi, бэрэжэт i* і інш.

12. Наяўнасць [л'] у аснове на губны зычны ва ўсіх асобах: *купл'у, кyпл'ш, кyпл'т; кормл'у, кóрмл'ш, кóрмл'т* і інш.

13. Адсутнасць чаргавання зычнага [д] і **іншых** зубных з шыпячымі асновы дзеясловаў II спражэння: *прыхóд'ш – пыход'у; гл'ед'ш – гл'ед'у*.

14. Наяўнасць цвердага –т у форме 3-й асобы дзеясловаў: *хóдыт, крyтыт, рóбйат, стáвйат*.

15. Форма інфінітыва на **-ты** пасля галосных: *купыты, чытáты, постáвыты, гаворыты, носыты* і інш.

2. Паўднева-заходні і паўночна-ўсходні дыялекты беларускай мовы.

Беларускія дыялекты (**паўднева-заходні і паўночна-ўсходні**) характарызуюцца спецыфічнымі моўнымі рысамі (фанетычнымі, граматычнымі і лексічнымі), якія адрозніваюць адзін дыялект ад другога. Улічваючы, што дыялектныя адрозненні тэрытарыяльна супрацьстаўляюцца (на аснове чаго вылучаюцца дыялекты і групы гаворак), іх можна запісаць у выглядзе табліцы, з якой відаць істотныя моўныя рысы кожнага з дыялектаў (табл.1).

Табліца 1

Супрацьстаўленыя адрозненні дыялектаў беларускай мовы

Паўднева-заходні дыялект	Паўночна-ўсходні дыялект
1. У націскным складзе закрыты [ê] на месцы былога [Ѣ]: <i>с'н'êх, в'êк, арэх</i> або дыфтонг [ie]: <i>в'iek, орыêх, сн'ieг</i> .	1. У націскным складзе галосны [e] на месцы былога [Ѣ]: <i>с'н'ех, в'ек, арэх</i> .
2. У націскным закрытым складзе на месцы этымалагічнага [o] закрыты [ô]: <i>бóр, двóр, бôл'ш</i> або дыфтонг [yo]: <i>буор, двуор, буол'ш</i> .	2. У націскным закрытым складзе галосны [o] на месцы этымалагічнага [o]: <i>бор, двор, бол'ш</i> .

3. Захаванне галоснага [ы] ў першым складзе перад націскам: <i>рыба́к, брыга́да, рыда́ц</i> .	3. Замена галоснага [ы] ў першым складзе перад націскам на [а]: <i>раба́к, брага́да, рада́ц</i> .
4. Недысімілятыўнае аканне і яканне: <i>капа́, бага́та, пара́, гара́, кавал́, пчала́, кас’ілка, садо́к, кажух́, чалав’эк; с’л’аза́, с’ц’ана́, ц’ал’ата́, с’адз’ец’; в’адро́, м’атло́й, гл’адз’ім, м’атлы́ і інш.</i>	4. Дысімілятыўнае аканне і яканне: <i>кѣпа́, бѣга́та, пѣра́, гѣра́, кыва́л’, пчыла́, кас’ілка, садо́к, кажух́, чалав’эк; с’л’іза́, с’ц’іна́, ц’іл’аты́, с’адз’ец’; в’адро́, м’атло́й, гл’адз’ім, м’атлы́ і інш.</i>
5. Зацвярдзелая фанема [р]: <i>гра́ды, рабы́, б’аро́за, крэпк’і, грыбы́, ц’ап’ёр, суха́р.</i>	5. Мяккая фанема [р’] ва ўсходняй частцы дыялекта: <i>гр’ады́, р’абы́й, б’ар’о́за, кр’эпк’і́й, гр’ібы́, ц’іп’ёр’, суха́р’.</i>
6. Зацвярдзенне губных з выдзяленнем [j] перад галоснымі [а], [о]: <i>жарабы́а, мйот, аўйос, пйац’, пйатн’іца, спйац’, мйаса.</i>	6. Мяккі губны перад галоснымі [а], [о]: <i>жараб’онак, м’от, ав’ос, п’ац’, п’атн’іца, спац’, м’аса.</i>
7. Спалучэнне мяккага ці зацвярдзелага зычнага з наступным [j] у інтэрвакальным становішчы: <i>бац’в’ін’іе, калос’іе, з’эл’іе, судз’ія́, куц’ія́, палоз’іе, збо́жйе, мышы́у, п’эчы́у</i> або вымаўленне на месцы гэтага спалучэння непадоўжанага зычнага гукі, які ўзнік у выніку сцяжэння падоўжанага: <i>бац’в’ін’е, калос’е, з’эл’е, судз’а́, куц’а́, палоз’а́, збо́жа, мышу́, п’эчу́.</i>	7. Падаўжэнне зычных на месцы спалучэння “мяккі зычны + Ъj” у інтэрвакальным становішчы: <i>бац’в’ін’на́, калос’са́, з’эл’ла́, судз’дз’а́, куц’ц’а́, палоз’з’а́, збо́жжа, п’эччу́.</i>
8. Формы назоўнікаў жаночага роду на –ойу (-айу), -ейу ў Т. склоне адзіночнага ліку: <i>вадо́йу, хата́йу, з’амл’о́йу, і з’амл’е́йу, радн’е́йу, гус’е́йу.</i>	8. Формы назоўнікаў жаночага роду на –ой (-ай, -яй), -ёй у Т. склоне адзіночнага ліку: <i>вадо́й, хата́й, з’амл’о́й, в’ішн’ай.</i>
9. Формы назоўнікаў ніякага роду на –а (-я) у Н. склоне множнага ліку: <i>с’о́ла, в’о́дра, во́кна.</i>	9. Формы назоўнікаў ніякага роду на –ы (-і) у Н. склоне множнага ліку: <i>с’о́лы, в’о́дры, во́кны.</i>
10. Форма Д. склону множнага ліку назоўнікаў з канчаткам –ом: <i>сынóм, дамóм, гарадо́м, грыбо́м.</i>	10. Форма Д. склону множнага ліку назоўнікаў з канчаткам –ам: <i>сынáм, дамáм, гарада́м, грыба́м.</i>
11. Формы прыметнікаў мужчынскага роду на –ы (-і) у Н. склоне адзіночнага ліку: <i>до́бры, малады́, сух’і́, харо́шы.</i>	11. Формы прыметнікаў мужчынскага роду на –ый (-ій) у Н. склоне адзіночнага ліку: <i>до́бры́й, малады́й, сух’і́й, харо́шы́й, с’ін’і́й.</i>

12. Форма М. склону множнага ліку назоўнікаў з канчаткам -ох : <i>у лясóх, дамóх, гарадóх.</i>	12. Форма М. склону множнага ліку назоўнікаў з канчаткам -ах : <i>у л'асáх, дамáх, гарадáх.</i>
13. Наяўнасць канчатка -ц' у 3-й асобе адзіночнага ліку дзеясловаў II спражэння цяперашняга часу: <i>крычыц', л'ац'іц', хóдз'іц'</i> і адсутнасць -ц' у 3-й асобе адзіночнага ліку дзеясловаў I спражэння: <i>стáн'е, в'án'е, кáжа, н'ас'е.</i>	12. . Наяўнасць канчатка -ц' у 3-й асобе адзіночнага ліку дзеясловаў I і II спражэння: <i>ідз'ец', н'ас'ец', стáн'ец', в'án'ец', кáжыц', л'ац'іц', маўчыц', хóдз'іц'.</i>
14. Захаванне [л'] у аснове цяперашняга часу дзеясловаў I спражэння: <i>дрэмл'еш – дрэмл'уц'; сыпл'еш – сыпл'уц'.</i>	14. Страта [л'] у аснове цяперашняга часу дзеясловаў I спражэння: <i>др'эм'іш, др'эм'ім, др'эм'іц'о, др'эм'уц'.</i>
15. Цвёрдая часціца -са ў зваротных дзеясловах: <i>с'м'айáл'іса, выспал'іса, нараб'іласа.</i>	15. Мяккая часціца -с'а (-с') у зваротных дзеясловах: <i>с'м'айáл'іс'а, выспал'іс', выспл'ус', выкупал'іс'.</i>
16. Канструкцыі з Р. склону тыпу <i>зrab'іў стóла, знайшоў грыба, назуб'іў с'арпá.</i>	16. Канструкцыі з В. склону тыпу <i>зrab'іў стул, знайшоў грыб, назуб'іў серп.</i>
17. Словы <i>кáчка, адрына, лáта, збан, дз'аркáч, картóфл'а, (картóпл'а), н'эв'ан'</i> і інш.	17. Словы <i>вúтка, пún'а, бúл'ба, лán'ік, гарлáч, гал'эн', п'атúх</i> і інш.

3. Групы гаворак беларускай мовы.

У межах дыялектаў вылучаюцца групы гаворак паводле комплексу ўласцівых ім мясцовых асаблівасцей, а таксама рыс, агульных усяму дыялекту. **Група гаворак** – гэта мінімальнае адзінкае дыялектнае падзелу, канкрэтная разнавіднасць мовы, якой карыстаецца насельніцтва пэўнай тэрыторыі. Граніцай паміж групамі з'яўляюцца пучкі ізаглас.

Групы гаворак паўднёва-заходняга дыялекту. Пучкі ізаглас выдзяляюць **заходнюю (гродзенска-баранавіцкую)** групу гаворак, якая ўключае, акрамя, рыс паўднёва-заходняга дыялекту, спецыфічныя толькі ей з'явы.

1. Наяўнасць прыстаўнога [г]: *гúл'іца, ганúча, гарэх'і, гарáц', гурá.*

2. Вымаўленне [о] пасля мяккіх зычных у канцавым адкрытым складзе ў форме Н. – В. склонах адзіночнага ліку назоўнікаў: *варэн'о, карэн'о, нас'эн'о.*

3. Канчатак **-э** ў назоўніках жаночага роду Н. склону множнага ліку: *сарачк'э, дз'аўк'э, бабэ, каравэ.*

4. Націскны канчатак **-эм (-ем)** дзеясловаў I спражэння ў **!-й** асобе множнага ліку: *нас'эм, ідз'эм, кладз'эм.*

5. Формы інфінітыва з суфіксам **-ц'і** пасля асновы на галосны: *хадз'іц'і, раб'іц'і, брац'і*.

6. Назвы сцяблоў і лісця бульбы, агуркоў і гарбузоў з суфіксамі **-ен+ьје, -ян+ьје**: *картафл'ан'н'е, гуркав'эн'н'е, гарбуз'эн'н'е*.

7. Назвы зжатага поля з суфіксам **-іск-**: *жытн'іска, йачм'эн'іска, аўс'ан'іска*.

8. Назва верхніх мужчынскіх штаноў: *нагав'іцы, ганав'іцы*.

9. Назва каршуна: *шул'ак*.

10. Назва кальца, якім замацоўваецца каса на касільні: *напарстак*.

На тэрыторыі паўднёва-заходняга дыялекту выдзяляецца і **ўсходняя (слуцка-мазырская)** група гаворак, якая, апрача рыс, агульных усім гаворкам гэтага дыялекту, мае і характэрныя толькі для яе рысы.

1. Еканне: *с'естра́, ц'егáц', с'еўба́, н'есу́, з'ез'ул'ка, м'ежéю*.

2. Вымаўленне пад націскам [у] на месцы [ы] ў пазіцыі каля губных: *му, ву, буў, му́ло, у грыву́*.

3. Вымаўленне [е] пасля мяккіх зычных у канцавым адкрытым складзе Н. і В. склонах адзіночнага ліку: *варэн'е, карэн'е, нас'ен'е*.

4. Сцягнуты канчатак прыметнікаў ніякага роду Н. склону адзіночнага ліку: *маладэ, нóвэ, з'ел'óнэ*.

5. Назва чапялы: *йóмка*.

6. Назва столі: *стóл'а*.

Групы гаворак паўночна-ўсходняга дыялекту. На тэрыторыі паўночна-ўсходняга дыялекту выдзяляюцца дзве групы: заходняя (полацкая) і ўсходняя (віцебска-магілёўская). Кожнай з іх уласцівы ўсе асноўныя асаблівасці паўночна-ўсходняга дыялекту і свае, спецыфічныя, рысы.

Заходняй групе ўласцівы:

1. Недысімілятыўнае аканне: *каза́, дава́й* і дысімілятыўна-недысімілятыўнае: *кьза́ (каза́), дьва́й (дава́й), кьса́ (каса́)*.

2. Чаргаванне заднеязычных са свісцячымі ў аснове назоўнікаў жаночага роду Д. і М. склонах адзіночнага ліку: *рука́ – руцэ́, страхá – страсé, дугá – дузé*.

3. Форма на **-а (-я)** назоўнікаў *мыш, гус'*: *мышá, гус'á* (на тэрыторыі заходняй часткі групы).

4. Форма на **-ой** прыметнікаў жаночага роду ва ўскосных склонах адзіночнага ліку: *у маладо́й, к маладо́й, аб маладо́й*.

5. Дзеясловы *гукáц'* (гаварыць), *п'ійáц'* (спяваць).

6. Слова *с'вакrhoўка*.

7. Слова *нас'ілы (нас'іла)* (каромыслы).

Усходняй групе ўласцівы:

1. Паслядоўнае дысімілятыўнае аканне: *кьза́ (кыза́), кьса́ (кыса́), дьва́й (дыва́й)*.

2. Дысімілятыўнае яканне віцебскага тыпу: *м'ін'е́, ц'іб'е́, с'іб'е́, н'іс'е́ц', в'із'е́ц'*.

3. Адрозніванне цвёрдай і мягкай фанем |p| і |p'|: *бурáк і бур'а, праўда і пр'ама, кур'у, ц'ін'ёр'* і інш.

4. Адсутнасць чаргавання заднеязычных са свісцячымі ў аснове назоўнікаў жаночага роду Д. і М. склонаў адзіночнага ліку: *рукá – рук'э, дугá – ду'гэ* і ў аснове цяперашняга часу дзеясловаў: *п'акú – п'акé'ш, п'ак'еу'*.

5. Форма на –эй прыметнікаў жаночага роду ва ўскосных склонах адзіночнага ліку: *у маладэй, к маладэй, аб маладэй*.

6. Скарочаная форма інфінітыва: *с'ес', клас', м'ес' (м'ес'ц')*.

7. Форма 1-й асобы множнага ліку абвеснага і загаднага ладу на –ом дзеясловаў II спражэння: *с'п'ом, с'адз'óm*.

8. Канструкцыя тыпу *кал'á йагó (йайé) с'м'айу́ца*.

9. Слова *св'акрóва*.

Сярэднебеларускія гаворкі. Паміж паўночна-ўсходнім і паўднёва-заходнім дыялектамі знаходзяцца сярэднебеларускія гаворкі. Сярэднебеларускія гаворкі – гэта не асобны дыялект, а пераходныя гаворкі. Яны характарызуюцца спалучэннем рыс, адны з якіх уласцівы паўночна-ўсходняму дыялекту, другія – паўднёва-заходняму. Межы сярэднебеларускіх гаворак вызначаюцца ўмоўна: паўночная мяжа ад г.Свір – на ўсход да Бягомля – на Магілёў – Касцюковічы – Сураж (Бранскай вобл), паўднёвая каля г.Ліды – на ўсход уздоўж Нёмана – на Рэчыцу і Лоеў (Гомельская вобл.).

У гэтай групе гаворак назіраюцца:

1. Шасціфанемны склад галосных пад націскам: [a], [e], [o], [ы], [і], [y]: *сат, йачм'én', грóшы, дым, л'іпа, тук*.

2. Галосны [o] на месцы [a] ў становішчы перад [ў]: *доў, настóўн'ік, забрóў, уз'óў*.

3. Поўнае недысімілятыўнае аканне: *вада́, лаза́, трава́, часно́к, гады, казу́, маразы́, баразна́, малако́, го́рат, ко́лас, ко́ршак, ма́сла, бало́та, поўна, мо́ра, го́ра*.

4. Поўнае недысімілятыўнае яканне: *в'асна́, б'аро́за, дз'ац'эй, б'агу́, с'л'азы, с'в'ац'і, з'ал'анавáты, в'арашча́ка, б'аган'іна, с'ал'сав'ёт, б'алару́с, с'ц'аражыс'а; во́с'ан', хлóп'ац, б́удз'аш, с'ін'ага, с'в'ётлага; у хáц'а, у л'эс'а, у са́дз'а, на д́уб'а. Аднак для значнай часткі гаворак характэрна вымаўленне пасля мяккіх зычных у другім і далейшых складах перад націскам, а таксама пасля націску гука [a], блізкага да [e] (у транскрыпцыі [a^e], [e^a]): *з'а^eл'а^eнавáты, в'а^eрашча́нка, б'а^eган'іна, с'а^eл'сав'ёт, б'е^aлару́с; во́с'а^eн', хлóп'а^eц, б́удз'е^aш* і інш. У некаторых лексіка-граматычных катэгорыях слоў незалежна ад становішча ў адносінах да націску і галоснага пад націскам вымаўляецца [i]: *н'і б́уду, н'іма́, н'іха́й, м'ін'э́, ц'іб'э́, с'іб'э́; н'ів'э́стка, н'ідз'э́ла* і інш.*

5. Падаўжэнне мяккіх зычных і няпарных цвёрдых [ж], [ч], [ш]: *кам'эн'н'а, гал'л'ó, гра́з'з'у, с'м'эц'ц'а, судз'дз'а́, калóс'с'а, збóжжа, клóчча, застрэ́шша* або асіміляцыя [j] мяккім зычным або без яго

падаўжэння: *кам'ён'а, гал'о, граз'у, см'ец'а, судз'а* ці захаванне старажытнага спалучэння мяккага (няпарнага цвёрдага) зычнага з [j]: *кам'ён'я, гал'ю, граз'ю, судз'я, збóжя*.

6. Спалучэнне гукаў [дн], [дн']: *адна́, рoдны, м'eдны, дн'и*, хоць магчыма і асіміляцыя [д]: *анна́, рoнны, н'н'и* (дні).

7. Канцавы галосны [о] ў назоўніках ніякага роду – назвах маладых істот: *дз'аўчо́, жараб'о́, ц'ал'о́, качан'о́*.

8. Форма назоўнікаў жаночага роду на **-ой (-ай)** у Т. склоне адзіночнага ліку: *рукóй, с'астро́й, хата́й, в'ішн'ай*.

9. Форма Н. склону множнага ліку на **-ы (-і)** для ўсіх лексіка-граматычных груп назоўнікаў: *сыны, браты, вараб'і, с'ін'іцы, хустк'і, с'олы, гн'oзды, пал'і*.

10. Спарадычнае ўжыванне форм Т. склону назоўнікаў, прыметнікаў, неасабовых займеннікаў на **-мы**: *рука́мы, вoкнамы, дараг'імы, з ус'імы*.

11. Суфіксальнае **-э-** пасля шыпячых у формах інфінітыва і прошлага часу дзеясловаў: **крычэц' – крычэла, п'ішчэц' – пішчэла**.

12. Форма дзеясловаў II спражэння 3-й асобы адзіночнага ліку на **-а (-я)**: *гавoра, ку́ра, л'уб'а, но́с'а*.

13. Форма дзеясловаў I спражэння 3-й асобы множнага ліку з ненаціскным канчаткам **-ац' (-яц')**: *ка́жац', шы́яц', мы́яц'*.

Некаторыя з гэтых дыялектных асаблівасцей сустракаюцца толькі ў сярэднебеларускіх гаворках, іх няма ні ў паўночна-ўсходнім, ні ў паўднёва-заходнім дыялектах: *доў, трoўка, казоў; гадáмы, рука́мы, ус'імы, но́с'а, прoс'а; ка́жац', мы́яц'*.

4. Дыялектныя зоны.

Дыялектная зона – тэрытарыяльна-моўнае адзінства, якое вылучаецца на падставе пэўнага комплексу дыялектных рыс, аб'яднаных геаграфічнай аднесенасцю. Дыялектныя зоны ў адрозненне ад дыялектаў утварыліся пазней у выніку збліжэння і аб'яднання мясцовых асаблівасцей гаворак, абумоўленых пэўнымі культурна-гістарычнымі прычынамі. Межы дыялектаў і груп гаворак і межы дыялектных зон не супадаюць: у тую ці іншую зону ўваходзяць гаворкі розных дыялектаў. У адрозненне ад асноўных груп гаворак, межы якіх не сумяшчаюцца, зоны напластоўваюцца адна на другую (карта 28). Вылучаюцца зоны на падставе комплексу дыялектных рыс. Падзел на зоны мае дапаможнае значэнне.

На лінгвістычнай прасторы беларускай мовы вылучаецца пяць дыялектных зон: **сярэдняя (цэнтральная), Усходняя, заходняя, паўднёва-ўсходняя і паўночна-заходняя**.

Тэрытарыяльныя межы зон акрэсліваюцца на карце пучкамі ізаглас, што паказваюць на тыповыя рысы дыялектнай зоны. Так, тыповыя рысы сярэдняй (цэнтральнай) дыялектнай зоны – недысімілятыўнае аканне і

яканне, наяўнасць толькі адной цвёрдай фанемы [p], прыметнікі Н. склону мужчынскага роду з канчаткам **-ы (-і)** і інш. Гаворкі гэтай зоны з'яўляюцца асновай сучаснай беларускай літаратурнай мовы.

Дыялектныя зоны ў розных напрамках перакрываюцца паўночна-ўсходні дыялект, паўднёва-заходні дыялект і сярэднебеларускія гаворкі, тэрыторыя пашырэння моўных з'яў адной дыялектнай зоны сумяшчаецца з рознымі часткамі іншых зон, напластоўваецца адна на другую.

Тэма 11. ДЫАЛЕКТНАЯ ЛЕКСІКАГРАФІЯ

1. Беларуская і руская лексікаграфія XIX – пачатку XX ст.
2. Беларуская дыялектная лексікаграфія навейшага часу.

Літаратура:

1. Блінава, Э.Д. Беларуская дыялекталогія / Э.Д. Блінава, Е.С. Мяцельская. – 2-е выд. – Мінск : Выш. шк., 1980. – 304 с.
2. Гуліцкая, В.А. Беларуская і руская дыялекталогія / В.А. Гуліцкая, М.Ф. Гуліцкі, Л.І. Злобін, З.А.Рудакоўская. – Мінск: Вышэйшая школа, 1992. – 248 с.
3. Нарысы па беларускай дыялекталогіі. – Мінск: Навука і тэхніка, 1964. – 415 с.
4. Мяцельская, Е.С. Беларуская дыялекталогія: Практыкум / Е.С. Мяцельская, Э.Д. Блінава. – Мінск, 1991. – 287 с.
5. Гуліцкі, М.Ф. Нарысы гісторыі беларускай лексікаграфіі / М.Ф.Гуліцкі. – Мінск: Вышэйшая школа, 1978. – 120 с.

ПРАКТЫЧНЫ РАЗДЗЕЛ

ТЭМАТЫКА ПРАКТЫЧНЫХ ЗАНЯТКАЎ

1. Ненаціскны вакалізм беларускіх гаворак пасля цвёрдых і мяккіх зычных
2. Сістэма зычных гукаў у беларускіх гаворках
3. Групоўка дыялектаў на тэрыторыі Беларусі

МАТЭРЫЯЛЫ ДЛЯ ПРАКТЫЧНЫХ ЗАНЯТКАЎ

Заняткі 1. НЕНАЦІСКНЫ ВАКАЛІЗМ БЕЛАРУСКІХ ГАВОРАК ПАСЛЯ ЦВЁРДЫХ І МЯККІХ ЗЫЧНЫХ

Ключавыя словы: фанетычная транскрыцыя, ненаціскны вакалізм, аканне, яканне, дысімілятыўнае аканне і яканне, недысімілятыўнае аканне і яканне, оканне, еканне, рэдукцыя.

Пытанні для самакантролю

1. Колькасная і якасная рэдукцыя.
2. Ненаціскны вакалізм пасля цвёрдых зычных.
3. Ненаціскны вакалізм пасля мяккіх зычных.

Заданні для практычных заняткаў

Заданне 1. Прачытаць тэкст. Прасачыць, якія гукі вымаўляюцца на месцы галосных няверхняга пад'ему [a], [o], [e] ў першым складзе перад націскам пасля мяккіх зычных, калі пад націскам [a] і калі - [i], [ы], [y], [o], [e]. Вызначыць тып якання. Вынікі назіранняў запісаць у выглядзе табліцы.

У націскным складзе	У першым складзе перад націскам
[a] [i], [ы], [o], [y], [e]	

Даўн'ей л'удз'і жыл'і марна. Даўн'ей хоц' малады харошы хлоп'ац, а дз'еўка хоц' брыткайа, абы было б з'амл'і многа ў пасаг, та йон йайе воз'м'е замуж. Н'екал'і і в'ас'ел'л'а было н'і такоіе, йак ц'ап'ер. П'ерад

в'ас'ел'л'ем ус'е дз'аўчаты з'б'ірайуцца да маладой, прыб'ірайуць хату, зав'ешвайуць ф'іранк'і, мыйуць падлогу. На с'ц'ены в'ешайуць вышыўк'і, рушн'ік'е, потым став'аць сталэ. Да сталоў з'б'івал'і лавы.

А ў маладога з'б'ірайуцца хлопцы і дз'аўчаты, з'б'ірал'і кв'етк'і і в'іл'і в'аночак на бутэл'ку. Маладаіа, катора йдз'е замуж, п'ерад в'ас'ел'л'ем б'арэ дружку і йдуць па хатах. У кожнай хаць е клан'айецца старым і маладым і запрашайе на в'ас'ел'л'е. Йана за дз'ен' не апходз'іць, ходз'іць і на друг'і дз'ен'. Кал'іс'ц'і на ўс'у в'оску адны чарав'ік'і. І ў каго было в'ас'ел'л'е, малады або маладаіа пазычайуць тых чарав'ікаў.

Назоўтра малады ідз'е да маладой. Маладуіу прыб'ірайуць у каморцы, адз'авайуць доўгуйу белуйу сукн'у і в'ел'ен. Йак выв'едуць маладуіу с каморы, сад'зацца за сталэ і гул'айуць. Па сад'заць, пасп'авайуць і зб'ірайуцца да в'анца. В'анчацца йез'дз'іл'і на кон'ах. Кон'і так хвайна прыб'ірал'і: чапл'ал'і л'енты, на дуг'і буб'енчык'і. На вазэ зас'ц'ілал'і здатныйа пасц'алк'і, аптыкал'і вазэ б'арэзн'ічкам. Пав'анчаўшыс'а, йдуць дадому. Тады зноў гул'айуць. Проўда, в'ас'ел'л'і был'і марныйа. Йос' дз'ес'аць л'ітраў вотк'і, то й на ўс'о в'ас'ел'л'е хватала. Шчэ п'акл'і бл'інцэ с скваркам'і і бабк'і грачышныйа. Брал'і тол'кі аднаго музыканта, а друшкоў воз'муць двух.

Потым маладыйа йедуць да маладога. Там йіх сустракайуць. Маладуіу выводз'аць у тан'аць, йана дорыць тому падарак. Кожда друшка дорыць свайго друшка падаркам, куском кужал'у. А ўжэ в'ечарам маладаіа абдорвала бл'іск'іх і родных маладога. Пас'п'авайуць, патанцуйуць і расходз'ацца дадому. А назоўтра пахм'ел'ацца і в'ас'ел'л'у кан'ец.

Заданне 2. Вызначыць, у якой групе прыкладаў назіраецца поўнае недысімілятыўнае яканне і ў якой – няпоўнае недысімілятыўнае яканне? Чым поўнае недысімілятыўнае яканне адрозніваецца ад няпоўнага недысімілятыўнага якання?

– В'ароўка, см'атана, ц'ал'ата, б'ароза, м'адз'в'едз', б'еразн'ак, с'амнаццаць, у хаць е, у горадз'е, с'ерада, дз'ераза, п'ерагаварыць, у балоць е.

– Дз'ал'анка, в'арста, ц'агаць, л'асны, л'асніка, в'арацьано, в'ераб'ей, дз'араза, дз'арав'аны, с'м'ецца, на заводз'а, у луз'а, з'ал'анаваты, п'арап'ісаць.

Заданне 3.

а) *Словы бяда, вясна, вязаць, глядзім, ляжу, лясок, нядзеля, сяло, яечня, ярмо, ячмень, цяперака затранскрыбіраваць так, як іх вымаўляюць у гаворках: а) з дысімілятыўным яканнем віцебскага падтыпу; б) з эканнем.*

б) *Словы пляменніца, ляжаць, цяжар, сяўба, цялят, смяяцца, пацямнела, мядзьведзь, нявестка, дзялянка, вясло, смяюся, вялікі,*

вяселле, вяжу, язык, сляпая, сякач затранскры-біраваць так, як іх вымаўляюць у гаворках: а) з дысімілятыўным яканнем; б) з дысімілятыўным яканнем віцебскага падтыпу.

Заданне 4. Вызначыць тып якання ў прыведзеных групах слоў. Адказаць, на якой тэрыторыі пашыраны кожны тып якання.

– Б’агу, б’ады, в’ала, в’аночак, в’арста, в’ас’олы, запл’ац’і, м’ала, м’атла, п’арун, п’асочак, с’аку.

– Агл’ідац’, бал’ейіц’, б’ар’езн’ік, в’ізац’, в’асло, дз’ів’аты, дз’ар’еўн’а, л’ажу, н’ав’еста, прыв’ажу, пл’ац’ен’, сц’аны.

– Б’ір’ец’, б’іс’еда, дз’іл’анка, дз’ан’ок, з’імл’а, з’ал’оны, л’ажыц’, м’іц’ел’іца, н’іс’ец’, с’іўба, см’ійацца, ц’іл’аты.

Заданне 5. Даказаць, што ў гаворцы, дзе запісаны гэтыя словы, ёсць еканне:

с’ем’я, с’в’екроў, у с’ел’е, с’эстра, б’ероза, п’ета, с’ем’ено, б’ерэгц’і, в’ераб’ей, м’ес’ец, дз’ес’ец’, в’ец’ер, пал’ец, Прып’ац’.

Заданне 6. Ці можна вызначыць тып ненаціскага вакалізму пасля мяккіх зычных па наступных словах:

м’ашок, з’арно, з’ал’оны, з’амл’у, ц’агну, ц’ал’о, в’арсты, м’ата, л’ац’ец’, с’в’атл’іца.

Калі нельга, то чаму?

Заняткі 2. СІСТЭМА ЗЫЧНЫХ ГУКАЎ У БЕЛАРУСКІХ ГАВОРКАХ

Ключавыя словы: кансанантызм, дысіміляцыя, асіміляцыя, метатэза, эпентэза, пратэза, мяккаэрасць, цвёрдаэрасць, дзеканне, цеканне, падаўжэнне.

Пытанні для самакантролю

1. Склад зычных фанем у гаворках.
2. Цвёрдыя і мяккія зычныя фанемы ў гаворках.
3. Губныя і заднеязычныя фанемы ў гаворках.
4. Пазіцыйныя і камбінаторныя змены зычных.

Заданні для практычных заняткаў

Заданне 1. Прачытаць тэксты. Выпісаць прыклады дзекання і цекання, прасачыць пазіцыю, у якой вымаўляюцца [дз’] і [ц’]. Ці ёсць адрозненне ва ўжыванні фанем [дз’] і [ц’] у гаворцы і літаратурна мове?

1. Ц'яп'ёр як в'ечар, дык ц'іл'ів'ізар гл'адз'ім, с'ёмйам'і саб'іраёмс'а. У ка́жнай ха́ц'а ц'іл'ів'ізар. З'б'аро́мс'а да раго́чам, пыта́ёмс'я: а ну, як к'іно́ , ц'і панра́в'ілас'а, як'і́а арц'істы. Ран'ей, як н'і было́ йашчэ́ такой ц'эхн'ік'і, як ц'ап'ёр, дык мы л'он уручнуйу апрацо́увал'і. Ран'ей і з'арно́ малац'і́л'і ўручнуйу. Ну, як ус'о́ пажну́ц', гэ́та з'арно́ ў ск'і́рдах стайі́ц', а малац'і́лак н'і было́ по́с'л'а вайны́ , ужо́ кап хватала́ на ка́ждайу брыга́ду малац'і́лка ц'і на ка́жды калхо́с. От прыхо́дз'іц' у адз'і́н калхо́с малац'і́лка, там памало́ц'і́ц', а тады́ ў друг'і́. Прыхо́дз'іц' гэ́та малац'і́лка, пада́йуц' снапы́ на малац'і́лку. На́да чалав'ё́к як'і́х дз'ёс'ац' што́п у з'м'ёну раб'і́л'і. Снапы́ зво́з'ац'к малац'і́лка на ко́н'ах, а тады́ пада́йуц' нав'ёрх, на сто́л *, а там два чалав'ё́к'і: адз'і́н разра́йа снапы́ но́жыкам, а друг'і́ пада́йе ў цапы́ . І вот мало́ц'і́цца. Ста́йац' л'удз'і́ , атк'і́да́йуц' сало́му, ам'ёц'і́ц'а атк'і́да́йуц' аддз'ё́л'на, то́жа ста́йац' л'удз'і́. І дз'е́ з'арно́ йдз'е́ , ста́йац' л'удз'і́, адно́с'ац' м'ах'і́. Вот памало́ц'і́ц' гэ́та з'ёрн'а ў малац'і́лка, а саломку́ адв'азу́ц' - і до́бра. А ц'ап'ёр жа камба́йнам пажну́ц', змало́ц'і́ц' і з'в'азу́ц' і сух'ён'ка́йа і до́бран'ка́йа.

2. Ц'іп'ёр вы, дз'ётк'і, н'ёк ус'е́ ра́зам хо́дз'і́ц'а: і ста́ршы́а і мало́ччы́а. А як і́а малада́йа была́ , то было́ саўс'і́м н'і так. Ув'ёс' мо́ладз'еш дз'ал'ўс'а на канпа́н'і́і. А канпа́нава́л'і па гада́х. От у на́шай канпа́н'і́і был'і́ўс'е с аднаго́ го́да, і́а, Мары́л'а, Ядв'і́н'а, Га́н'дз'а Саўчы́на, Га́н'дз'а Бо́н'дз'і́кава і С'і́ма. Гэ́то мы кал'ажанка́м'і был'і́. В'асно́й, і л'ётам, і о́с'ан'у ма́ло было́ ча́су, кап канпа́н'і́йайу з'б'іра́цца. У калхо́з'і было́ мно́го рабо́ты й до́ма. Та найбо́л'ш з'б'іра́л'іс'а хло́пцы і дз'аўк'і́ з'імо́йу. Паб'арэм в'ерац'о́ны, калаўро́тк'і і з'б'іра́йамс'о ў адну́ ха́ту. Пас'адз'ам кал'а́ во́кан і пра́дз'ём. Як ста́н'а ц'амн'е́ц', та ма́ц'і да́йе лучы́ну, кап запал'і́і. Ал'і пры лучы́н'і н'і на́тто напра́дз'эш. С'адз'імо́ , п'ёс'н'і с'п'ава́йам. А на другі́ дз'ен' ув'ечары́ ідз'ём у другуйу́ ха́ту. На́ша канпа́н'а на́тта харо́ша, дру́жна была́ . Н'іко́л'і мы н'і сва́рыл'іс'а, дз'ал'і́л'іс'а ўсі́м.

Заданне 2. Выпісаць словы з фанемамі [p] і [p']. Якую з гаворак можна аднесці да цвёрдаэрай, а якую — да мяккаэрай?

1. Наша с'і́мйа была́ н'ібо́ль'шайа, дык мы жыл'і́ н'ічо́га, а с'і́стра мь́йа во ўжу́ ньгур'увалас'а. Бувала́ пайду́ к і́ім, а ў і́іх як зьс'аду́ц' за стол цэ́лайа ўрава́. Вот с'в'акрова́ став'і́ц' на стол дз'в'е́ бал'шых м'і́ск'і́ круп'ен'і́ (крупяны́ суп). Ну і́ка́йа крун'ен'а́ — гушча́. Бул'ба́ й вьда́. Тады́ ка́ждый хвэ́тайі́ц' хто саб'ё́, ц'і́гайі́ц' гус'ц'ел'(гушча́). Ньц'і́гайі́ц' цэ́лайу́ груду́ ка́ждый п'і́р'іт сабо́й, тады́ рука́м так і́ йаду́ц'. Госпэ́дз'і́, што і́та за жыс'́ была́! Р'і́баты ўс'і́ гразны́і, б'і́ш штано́ў, грудз'і́ зька́р'еўшы́і. А ц'і́п'ер! Ого́! Да́й і́ з'і́ес' смашна́, і́ надз'ен'́ як пані́ча.

2. Хадз'іл'і да пана на работу. А вобуйу н'і было, адз'ежы, у магаз'інах была, ал'е грошай н'і было, н'і было й дз'е зараб'іц', н'і было за што куп'іц' — вот так і к'ідал'іс'а. Арал'і, жал'і ад ранку да ц'амна, пака сонца зойдз'е. Прыйдз'еш дадому, а потым зноў ідз'еш, бо трэба грошай зараб'іц', каб хоц' туфлі' куп'іц' у цэркаў пайс'ц'і. Ідз'еш у цэркаў або на базар, а туфл'і н'ас'еш у руках, а там ужо абуйемс'а, а выходз'іш з м'астэчка — зноў разувайемс'а і ідз'ом босыйа. Ц'ашка, в'ел'м'і ц'ашка было жыц'. Жыс'ц' ц'ап'ерака харошайа, той жыз'н'і н'а хочацца ўспам'інац'.

Заданне 3. Вызначыць, у якіх гаворках шыпячыя [ж], [ч], [ш] вымаўляюцца мякка.

1. Рано ўстайеш, распал'вайеш дровы ў печк'і і вар'іш суп іл'і картош'ку іл'і п'ірэ картафл'анайе, от. А то й бл'іна сп'еч'еш са см'етанай іл'і салам. Чай выпйеш. А на 'бед баршч'а звар'іш, каша пшоннайа іл'і гр'ечн'овайа з малаком. Іл'і йачнай каш'і звар'іш. Сп'еч'еш вар'ен'ікаў с сырам са см'етанай. О. Ну к в'еч'еру солон'ік'і вар'ім. От нач'ісц'іш картош'к'і солонк'і чыгунок, атвар'іш, ун'ес'еш капусты, у капусту цыбул'к'і скрыш'іш, ал'ейу, высыпаеш у такуюу бал'шуйу м'іску і садз'іс'с'а і йеш. Па стакану малака выпйеш іл'і чайу. От эта так.

Р'ібу жар'іц' йа могу, форш'іровац' н'е могу. Вар'іц' йа могу. Звар'іш да остын'е, а жар'іц' на поснум масл'і. Масло падагр'ейеш, а потом у муку качайеш р'ібу і жар'іш. Ну, кан'ешна, мыйеш, сол'іш, у муку качайеш р'ібу і жар'іш. І окун', і шчука, й б'ел'ізна, і л'іны, і подуст лов'ім. Лав'іл'і жакам'і з імойу, затокайу па в'есн'е, а в л'етн'е вр'ем'а дак і варатн'іком. І вудкам'і. Чым папало. І йек много налов'ім, суш'іл'і. А суш'іл'і так. Посол'ім р'ібу і на бл'аху ў п'еч. А йек багато, выгр'еб'еш жар, саломку да на саломку р'ібу. А йек р'ібы багато, дак разразал'і на час' да сал'іл'і, пад гн'от клал'і і йена йек платанка була. А ўж'е ц'еп'ер пошло, што і форш'іруйуц', а йетага кал'іс' і пан'ац'а н'е знал'і.

2. Пасуда была ўс'а гл'ін'аныя: і м'іск'і гл'ін'аныя, і гырлачы таксама, і гаршк'і был'і гл'ін'аныя. А кал'і развал'іцца, гаршчэўн'ік'і йедуц', куп'ім новыі. Гырлачы был'і і так'іа, куды см'ітану клал'і, стаўчык называўс'а, адз'дз'ел'на купл'ал'і. Лошк'і дз'ірав'анныя. Палон'н'ік'і дз'ірав'анныя был'і, йес'ц'і нал'івал'і, ложкачк'й жа н'аскора, дык палон'н'ік'ьм. Да кал'і бац'ка ўс'ердз'іцца, йак стукн'іц' палон'н'ік'ьм па лбу. А вар'іл'і капусту, бул'бу. Йос'ц' м'аса, м'аса ўк'ін'іш, к'іслай капусты ўк'ін'іш, накрыйім і вар'іцца. Ал'ей б'іл'і сам'і. Рыбу купл'ал'і. Л'оку — ад рыбы жыжка йета — накупл'айуц', бул'бы атвар'уц' і м'кайуц'. А ў кыл'ады м'аса начын'уц', колачку каўбасы, сала — і с'в'ата.

Заданне 4. Выпісаць прыклады, дзе няма дзекання і цекання; выявіць, якія фанемы адпавядаюць у гэтых гаворках афрыкатам [дз], [ц]. Адказаць, чым абумоўлена ў гаворцы адсутнасць парных мяккіх да цвёрдых фанем [д], [т].

1. Бат'кы мое жыл'і в Харках. Бат'ко був св'азным Чапайевской бригады, подп'ол'но работав. Доставл'алы йому патроны, гранаты, в'інт'овк'і, м'ед'ікам'енты, а в'он вс'о это пэрэплавл'ав в отрад. Пэрэдавала парт'ізанам снаражэн'іа. Господар мой запражэ кон'а, йа йіду до бат'ка. Бат'ко накладэ дров хуру, на ныз накладэ в'інт'овкы, патрон в конску торбу насыпл'е, м'едыкам'енту, йа саджус'а на хуру туйу і йіду да свого господара. Прыйіду, гасподар заводыт хуру прамо в клун'у. А вэчуром пр'ійіждж'айут' парт'ізаны і забырают' вс'о это. І так это было года два. А потом мэнэ забрал'і в отрад, і йа була в отрад'і йім'ен'і Пустовалова. На заданн'а ход'іла з парт'ізанам'і, на посту стойала. Наш отрад стойав в урочышчы Груцы, болото кругом. Коб попасты в отрад, пройіждж'алы брод дл'інный. Кром'е того брода туды нэ можно было ныйак зайіхаты. Значыт', посты булы, охран'алы того брода. От так мы жылы і войовалы.

2. Ранê'й, йак н'і было йашчэ такой ц'ехн'ік'і, йак ц'ап'ёр, дык мы л'он уручную апрацоўвал'і. Ран'ей і з'арно малац'іл'і ўручную. Ну, йак ус'о пажнуц', гэта з'арно ў ск'ірдах стайнц', а малац'ілак н'і было пос'л'а вайны, ужо кап хватала на кождау бригаду малац'іл'ка ц'і на кожды калх'ос. От прыходз'іц' у адз'ін калх'ос малац'іл'ка, там памалоц'іц', а тады ў друг'і. Прыходз'іц' гэта малац'іл'ка, падайуц' снапы на малац'іл'ку. Нада чалав'эк йак'іх дз'ес'ац' штоп' у з'м'ену раб'іл'і. Снапы звоз'ац' к малац'іл'ца на кон'ах, а тады падайуц' нав'ёрх, на ст'ол', а там два чалав'эк'і: адз'ін разразаіа снапы ножыкам, а друг'і падаіе ў цапы. І вот малоц'іцца. Стайац' л'удз'і, атк'ідайуц' салому, см'ец'ц'а атк'ідайуц' аддз'ел'на, тожа стайац' л'удз'і. І дз'е з'арно йдз'е, стайац' л'удз'і, аднос'ац' м'ах'і. Вот памалоц'ац' гэта з'ерн'а ў малац'іл'ца, а саломку адв'азуц' — і добра. А ц'ап'ер жа камбайнам пажнуц', змалоц'ац' і зв'азуц' і сух'ен'кайа і добран'кайа.

3. Хоз'айство в бат'ка было вэлыкэйе, а трэба было обробыты, трэба было ныг'ды ны пос'ідыты, ныг'ды довго ны поспаты, да всэ робыты, й робыты, робыты. А нычого ны було! Нэ можно было купыты ны ц'укру, ныц' нычого. Бувало з'мэш йійчко чы дв'і ейцы да прыдэш грудочку ц'укру оз'мэш дытыны, бо то ныма чо даты. А тыпэр мэшкамы т'егнут. А грош'ей ны було за шо купл'аты. От б'іда була. Рай, йек йа подумайу, бы тэпэр в'ітэ жыв'этэ. Ны гэтак, бы тэпэр. А прыдэ вэсна, хл'іба нэ хватайе. Сэмн'і вэлыкы булы, і всэ з'йідалы за зыму. А дэрж'елы свын'йе да кон'е, ч'есом дв'і коровы дэрж'елы, а свынэй дэрж'іш ч'есом і двойі й тройі, хл'іба нэ хватайе соб'і. А в городаы то б'іб, то капусту садылы. А гэтак картоплы ны садылы, бы тэпэр, в городаы, на пол'у садылы. А полэ вэлыко було, ны було колы і в йегоды сходыты, гэтул'кы роботы було много.

Н'іколы йіх ны смаж'ілы, бо ц'укру нэ було. А тэпэр вон кол'кы ц'укру. І мыла нэ було. Сорочку мылы лапнойу. Хата була курна, да дым ідэ в хату: поўна хата дыму. А д'ітэ лэж'іт у запэку. От йак жылы л'удэ.

Заданне 5. Прачытаць сказы, выпісаць словы, у якіх адбываецца асіміляцыя глухіх зычных да звонкіх, звонкіх да глухіх, ці ёсць падаўжэнне зычных, прыстаўныя зычныя, з'явы метатэзы, эпентэзы.

Да вайны жыл'і слабавата, з'амл'і валока была, ал'е заработак н'і было. Мушчыны хадз'іл'і на работу ў л'ес або хату каму ўпраўл'ац'. Прыв'азуц' вос добра за работу, а грошы ўс'о роўна н'іма. Грошай н'і было. Ус'о было свайей работы, нада было прас'ц'і, ткац'. Хоц' йак пакарас'уц' матк'і, а тады ўжо ткуц' на спан'н'іцы так'і плац'еначак у кл'етк'і, п'екны. Аснуйом, тады ччом, а тады шыл'і спан'н'іцы.

У хац'і на л'ейцах в'іс'іц' калыска, дома ўжо, а йак нада йсц'і на пол'а, нада ш брац' туйу калыску. Аччэп'уц' йайе, і тады мама за пл'ечы тыйа л'ейцы, а йіна ззаду йак чамайдан балтайіца. Н'ас'ец' п'ац' к'ілом'етраў аш у Выхады туйу калыску. І мы йдз'ом хоц' н'і жац', ал'е з дз'іц'ам гул'ац'. Мама пакорм'іц' йаго, а тады жн'ец'. І бол'шайа, Вул'л'ана, с'істра майа, тайа ўжо памагала жац'.

С'ейал'і жыта, ав'ос, йачм'ен'. І гл'он. І канопл'і с'ейал'і, Калап'ен' нас'ейуц', бо п'ін'ка нада. Нада в'ароўку сав'іц', л'ейцы. А н'і было ш бац'інак, бац'ка с'пл'ац'ец' лапц' і з гэтай п'ан'к'і. Абуйіш йіх (смяецца), ідз'еш у школу. І, здаецца, в'ес'ал'ей было. А ц'ап'ер маладз'ош і надз'етайа і абутайа, а н'ейкайа в'алайа, в'ес'алос'ц'і н'іма.

І ў хац'і н'і было тэй апстаноўк'і, йак ц'ап'ер. Ц'ап'ер на вокны пав'ес'уц' і гардз'іны йнашнійа н'ейк'іа. А даўна бумашку выражыш, к акну во кв'ерху прыкл'ейіш (смяецца) — і добра. Гэтыйа с'ц'ены аммыйіш, трошка пыл' абатрэш — і гэтак жыл'і.

Або л'ес вал'іл'і. Зачэп'уц' высака хоц' йак'і ланцух, трох'і паткапайуц' кал'а карэн'н'а, а тады ўчэп'уцца хоц' скол'к'і мушчын і "Дуб'інушка, охн'і". І ц'агайуц', і ц'агайуц', і гл'ан' — аб'ернуц'. Н'а зрэзал'і, ба нада ш і с карэн'н'ам кап.

Заданне 6. Выпісаць словы:

а) са з'явай дысіміляцыі: **Круішка, канб'іна́т, н'іл'іцыл'ін, смаі́на, анна́, канпрэ́с, зал'е́за, ры́нка, транвай, шча́с'ц'а.**

б) са з'явай асіміляцыі: **Ланпа, до́хтурка, какл'е́та, супшы́на, н'і́ска, кан'е́йна, с'н'іда́н'н'а, канпа́н'іа, чаішчэ́й, ражжыва́л'іс'і.**

Заданне 7. Выпісаць у асобныя слупкі словы з рознымі варыянтамі вымаўлення былога спалучэння «**мяккі зычны + ъ**»:

п'авун'яа, палоз'е, ружжо, вугол'е, рал'ла, з'ел'е, вос'йу, Пал'ес'е, збожжа, ночйу, калос'е, дыхан'н'е, плацйо, нас'ен'о, сукв'ец'ца, удабрэн'яа.

Заданне 8. Знайсці дыялектныя словы са з'явай метатэзы:

нагав'іцы, гамаз'ін, Карэл'яа, гн'іла, калоін'і, в'адз'м'едз', калаўрот.

Заданне 9. Выпісаць словы:

а) з эпентэтычным гукам [й]: Чамайдан, мн'ата, вавйорка, згубл'іш, стадз'івон, спл'ат, мйакка, йагада, шафйор, плэмн'анык.

б) з эпентэтычным гукам [н]: Пйац', мн'аса, радз'іва, куіл'ім, войстрый, мйод, кормл'ат, сэмн'а, прыўйоз, т'ёмн'а.

Заданне 10. Выпісаць словы:

а) у якіх у дыялектнай мове адбылася субстытуцыя гука [ф]: Флот, ф'ельчар, хв'ігура, фокус, хвабрыка, каптаін, П'іл'ін, Агаф'яа, Іосіф, Хрол.

б) у якіх вымаўленне гука [ф] адпавядае літаратурнай норме: Квасол'а, шкаф, хвартух, форма, хронт, фасон, Хама, Марфа, Парф'іры, Сапрон.

Заданне 11. Выпісаць словы, у якіх адмостравана ацвярдзенне губных. Вызначыць, у якой пазіцыі гэта адбылося?

Пал'емйоты, п'ершайа, б'арэ, мн'асо, пйац', сурав'ешка, ц'еп'ерашн'і, замйорз, сэмн'а, вав'орка

Заняткі 3. ГРУПОЎКА ДЫЯЛЕКТАЎ НА ТЭРЫТОРЫІ БЕЛАРУСІ

Ключавыя словы: дыялекты, групы гаворак, дыялектныя зоны, асноўны масіў, паўночна-ўсходні дыялект, паўднева-заходні дыялект.

Пытанні для самакантролю

1. Асноўны масіў беларускай дыялектнай мовы і палескія гаворкі.
2. Паўднева-заходні і паўночна-ўсходні дыялекты беларускай мовы.
3. Групы гаворак беларускай мовы.
4. Дыялектныя зоны.

Заданні для практычных заняткаў

Заданне 1. Карыстаючыся картай 29 ДАБМ, вызначыць, у якіх гаворках зафіксаваны формы [ав'ос], [авйос], [ав'йос], [аўйос], [ав'ес], [овес].

Заданне 2. Карыстаючыся картай 34 ДАБМ, вызначыць тэрыторыю пашырэння дыфтонгаў [ie].

Заданне 3. Карыстаючыся картай 35 ДАБМ, вызначыць тэрыторыю пашырэння фанемы [ô].

Заданне 4. Карыстаючыся картай 36 ДАБМ, вызначыць, у якіх гаворках пасля шыпячых у інфінітыве і формах прошлага часу дзеясловаў тыпу маўчаць, крычаць, дрыжаць ужываецца [e].

Заданне 5. Карыстаючыся картай 39 ДАБМ, вызначыць, у якіх гаворках адбыўся пераход [ы] у [y].

Заданне 6. Карыстаючыся картай 34 ДАБМ, вызначыць, якія фанемы паралельна ўжываюцца ў гаворках Гомельскай вобласці.

Заданне 7. Карыстаючыся картай 79 ДАБМ, вызначыць тэрыторыю ўжывання націскага канчатка Меснага склону адзіночнага ліку адушаўлённых назоўнікаў мужчынскага роду з асновай на [к]:

а) канчатка [-y]; б) канчатка [-e]; в) канчатка [-ові], [-еві].

Заданне 8. Карыстаючыся картай 74 ДАБМ, вызначыць тэрыторыю ўжывання канчатка Меснага склону адзіночнага ліку назоўнікаў мужчынскага роду з асновай на [г]:

а) канчатка [-e]; б) канчатка [-y]; в) канчатка [-ові].

Заданне 9. Карыстаючыся картай 65 ДАБМ, вызначыць тэрыторыю ўжывання канчатка ў Давальным і Месным склонах адзіночнага ліку назоўнікаў жаночага роду з асновай на [г], [х]:

а) канчатка [-e]; б) канчатка [-і].

Заданне 10. Карыстаючыся картай 68 ДАБМ, вызначыць тэрыторыю ўжывання націскага канчатка Меснага склону адзіночнага ліку назоўнікаў жаночага роду з асновай на [ж] [ч] [ш]:

а) канчатка [-ы]; б) канчатка [-э].

Заданне 11. Карыстаючыся картай 207 ДАБМ, вызначыць гаворкі, у якіх захаваліся рэшткі форм **парнага ліку**.

Заданне 12. Карыстаючыся картай 93 ДАБМ, вызначыць гаворкі, у якіх клічная форма назоўнікаў мужчынскага роду заканчваецца:

а) на [-e, -a]; б) на [-y]; в) дзе не ўжываецца клічная форма.

Заданне 13. Карыстаючыся картай 89 ДАБМ, вызначыць, у якіх гаворках пашырана форма Назоўнага склону адзіночнага ліку слова **маці**:

а) **маці**; б) **мацер**; в) **маць**; г) **мацера**; д) **матка**.

У якіх гаворках паралельна ўжываюцца дзве або тры формы.

Заданне 14. Карыстаючыся картай 173 ДАБМ, вызначыць гаворкі, у якіх форма інфінітыва з асновай на галосны заканчваецца:

а) суфіксам **-ць**; б) суфіксам **-ці(-ты)**; в) суфіксам **-т**.

Заданне 15. Карыстаючыся картай 165 ДАБМ, вызначыць гаворкі, у якіх зафіксаваны варыянт зваротнай часціцы – **ся**:

а) мяккі; б) цвёрды.

Заданне 16. Карыстаючыся картай 166 ДАБМ, вызначыць, у якіх гаворках зафіксавана форма будучага складанага часу, у склад якой уваходзіць асабовая форма дапаможнага дзеяслова **быць**.

Заданне 17. Карыстаючыся картай 179 ДАБМ, вызначыць гаворкі, у якіх інфінітыў з асновай на **[-к]** мае форму:

а) **пячы**; б) **пекчы**; в) **пекці**; г) **пекць**.

Заданне 18. Карыстаючыся картай 166 ДАБМ, вызначыць, у якіх гаворках паралельна ўжываюцца складаная і злітная формы будучага складанага часу.

Заданне 19. Карыстаючыся картай 168 ДАБМ, вызначыць, у якіх гаворках зафіксавана злітная форма будучага складанага часу.

Заданне 20. Карыстаючыся картай 238 ДАБМ, вызначыць, у якіх гаворках назвы пабудовы са сценамі для гаспадарчых прылад называюць:

а) **павець**; б) **топа, шопка**; в) **вазоўня**; г) **шур, шурык**.

ПЫТАННІ ДА ЭКЗАМЕНУ

1. Агульныя звесткі пра дыялекталогію.
2. Тэрытарыяльныя і сацыяльныя дыялекты.
3. Дыялектныя адрозненні.
4. Навуковае і практычнае значэнне дыялекталогіі.
5. Лігвістычная геаграфія як раздзел дыялекталогіі.
6. Націскны вакалізм гаворак.
7. Якасная і колькасная рэдукцыя.
8. Ненаціскны вакалізм пасля цвёрдых і зацвярдзелых зычных.
9. Сутнасць дысімілятыўнага акання.
10. Недысімілятыўнае аканне.
11. Оканне.
12. Ненаціскны вакалізм пасля мяккіх зычных.
13. Дысімілятыўнае яканне і яго падтыпы.
14. Недысімілятыўнае яканне.
15. Яканне.
16. Кансанантызм гаворак.
17. З'явы кансанантызму.
18. Змены кансанантызму.
19. Назоўнік у гаворках.
20. Скланенне прыметнікаў, неасобовых займеннікаў, парадкавых лічэбнікаў.
21. Дзеяслоў у гаворках.
22. Прыслоўі ў гаворках.
23. Лексіка народных гаворак.
24. Тыпы дыялектных адрозненняў.
25. Многазначныя словы, амонімы, сінонімы ў гаворках.
26. Дыялектная лексікаграфія.
27. Групоўка гаворак на тэрыторыі Беларусі.
28. Марфалагічныя і фанетычныя асаблівасці паўночна-ўсходняга дыялекту.
29. Марфалагічныя і фанетычныя асаблівасці паўднёва-заходняга дыялекту.
30. Сярэднебеларускія гаворкі і іх асаблівасці.

КАРОТКІ ДАВЕДНІК

А

Аканне – супадзенне галосных фанем няверхняга пад’ёму [a], [o], [e] пасля цвёрдых і зацвярдзелых зычных у першым складзе перад націскам заўсёды або пры пэўных умовах у гуку [a].

Апісальная дыялекталогія вывучае сучасны стан дыялектаў, іх фанетычную сістэму, граматычны лад, слоўнікавы склад.

Арэал – тэрыторыя, абмежаваная пучкамі ізаглас, на якой пашыраны тыя ці іншыя моўныя з’явы.

Асіміляцыя - гэта прыпадабненне аднаго да другога.

Б

Беларуская дыялекталогія – гэта навука пра беларускую дыялектную мову, пра мясцовыя, тэрытарыяльныя дыялекты.

В

Вакалізм (ад лац. *vocalos* - галосны) – сукупнасць галосных фанем з іх сінтагматычнымі (спалучальнымі) і парадагматычнымі (формазменнымі) прыкметамі ў якой-небудзь мове або дыялекце.

Г

Гаворка – тэрытарыяльна абмежаваная мова жыхароў аднаго або некалькіх населеных пунктаў з уласцівым ёй адзінствам фанетычных, граматычных, лексічных сродкаў.

Гістарычная дыялекталогія займаецца вивучэннем тэрытарыяльных дыялектаў на розных этапах развіцця той або іншай мовы, паходжання і фарміравання дыялектаў, устанаўлівае заканамернасці развіцця моўных фактаў.

Група гаворак – гэта мінімальны адзінка дыялектнага падзелу, канкрэтная разнавіднасць мовы, якой карыстаецца насельніцтва пэўнай тэрыторыі.

Д

Дысіміляцыя - гэта распадабненне аднаго з двух аднолькавых у якіх-небудзь адносінах гукаў.

Дысімілятыўнае аканне – вымаўленне гука [a] пасля цвёрдых зычных у першым складзе перад націскам, калі пад націскам з’яўляецца любы галосны гук, за выключэннем галоснага [a]. Калі ж пад націскам знаходзіцца гук [a], то ў першым складзе перад націскам вымаўляецца гук [ъ] або [ы].

Дысімілятыўнае яканне – вымаўленне гука [a] пасля мяккіх зычных у першым складзе перад націскам, калі пад націскам з’яўляецца любы галосны гук, за выключэннем галоснага [a]. Калі ж пад націскам

знаходзіцца гук [a], то ў першым складзе перад націскам вымаўляецца гук [ь] або [i].

Дыялект - групы гаворак з характэрнымі для іх спецыфічнымі моўнымі рысамі.

Дыялекталагічны (лінгвістычны) атлас - серыя ці цэлы зборнік лінгвістычных карт, на якіх абазначана тэрыторыя пашырэння розных дыялектных з'яў.

Дыялекталогія (ад грэч. *dialektos* – гаворка, *logos* – слова, вучэнне) – гэта навука пра жывую народную мову, яе рэгіянальныя разнавіднасці, або раздзел мовазнаўства, які вывучае мясцовыя гаворкі пэўнай мовы.

Дыялектная зона – тэрытарыяльна-моўнае адзінства, якое вылучаецца на падставе пэўнага комплексу дыялектных рыс, аб'яднаных геаграфічнай аднесенасцю.

Дыялектная лексіка - сукупнасць слоў, якія ўжываюцца ў пэўнай гаворцы ці дыялекце і свім гукавым складам або значэннем, сваімі граматычнымі асаблівасцямі адрозніваюцца ад літаратурных.

Дыялектная лексікаграфія – гэта тэорыя і практыка складання слоўнікаў жывой народнай мовы або яе дыялектаў, мясцовых гаворак і асобных носьбітаў дыялектнай мовы.

Дыялектная мова - тэрытарыяльная разнавіднасць нацыянальнай мовы, якая служыць сродкам штодзённых зносін.

Дыялектызм – 1) слова, ужыванне якога абмежавана пэўнай гаворкай; 2) слова або словазлучэнне, уласцівае якой-небудзь гаворцы, але не ўжываемае ў літаратурнай мове; 3) слова і выраз, які ўжываецца толькі ў данай мясцовасці і не адпавядае ўстаноўленым нормам літаратурнай мовы; 4) слова або моўны зварот з якога-небудзь дыялекту, ужыты ў літаратурнай мове; 5) слова або выраз у літаратурнай мове, узяты з якога-небудзь дыялекту; 6) словы мясцовых гаворак, якія, будучы ўжытымі ў мастацкім творы, значэннем, граматычнай будовай ці гучаннем адрозніваюцца ад слоў агульнанародных, літаратурных.

Е

Еканне – рэалізацыя галоснага гука [e] ў ненаціскным становішчы пасля мяккіх зычных у адпаведнасці з націскнымі галоснымі [a], [o], [e], [ê], [ô].

Ж

Жаргон (з франц. *Jargon* – літаральна: сапсаваная, штучная мова) – гэта набор спецыфічных слоў і выразаў, якім у літаратурнай мове адпавядаюць іншыя словы і выразы.

І

Ізагласа – лінія на геаграфічнай карце, якая паказвае межы, тэрыторыю распаўсюджвання пэўнай моўнай з'явы.

К

Кансанантызм (ад лац. cansanans – зычны) – сістэма зычных фанем з іх сінтагматычнымі і парадагматычнымі прыкметамі ў якой-небудзь мове або дыялекце.

Л

Лакалізмы (вузкаямясцовыя або лакальныя словы) - дыялектныя словы вузкай сферы ўжывання (напрыклад, адной вёскі).

Лінгвагеаграфія – раздзел мовазнаўства, які вывучае тэрытарыяльнае пашырэнне моўных з’яў, іх узаемаразмяшчэнне адносна адна адной і заканамернасці ўзаемадзейня паміж імі.

М

Метатэза – перастаноўка гукаў ці складоў у слове.

Н

Націскны вакалізм - склад фанем, або колькасць і мякасць галосных, якія вызначаюцца па моцнай пазіцыі.

Недысімілятыўнае аканне – вымаўленне ў ненаціскным становішчы пасля мяккіх зычных галоснага гука [a] ў адпаведнасці з галоснымі [a] і [o], [e], [ê] пад націскам.

Недысімілятыўнае яканне – вымаўненне ў нанеціскным становішчы пасля цвёрдых зычных галоснага гука [a] ў адпаведнасці з галоснымі [a] і [o] пад націскам.

Несупрацьстаўленыя дыялектныя адрозненні – гэта такія моўныя рысы групы гаворак, якім у іншых гаворках няма раўназначных эквівалентаў, адпаведнікаў.

О

Оканне – захаванне галоснага [o] ў ненаціскным становішчы ў тых жа ўмовах, што і пад націскам.

П

Прафесійныя дыялекты – гэта вусная разнавіднасць агульнанароднай лексікі, якая ўласціва людзям пэўных прафесій, спецыяльнасцей.

Пучок ізаглас – ізагласы, якія праходзяць у адным напрамку, блізка адна ад другой.

Р

Рэдукцыя (ад лац. reductio – вяртанне, адсоўванне назад) – паслабленне ў вымаўленні ненаціскных галосных.

С

Сацыяльныя дыялекты – гэта разнавіднасці мовы, якія выкарыстоўваюцца ў пэўным асяроддзі або сацыяльнай групе людзей, аб'яднаных прафесійнымі ці іншымі інтарэсамі.

Супрацьстаўленыя дыялектныя адрозненні – калі моўнай з'яве ў адных гаворках супрацьстаўляецца суадносна варыянт яе ў другіх гаворках.

Т

Тэрытарыяльны дыялект – дыялект распаўсюджаны на пэўнай тэрыторыі.

Ц

Цвёрдаэрасць – фанетычная асаблівасць беларускай мовы, арфаэпічная норма беларускай мовы.

Э

Эпентэза – узнікненне ў слове гука, які адсутнічаў у першапачатковай форме гэтага слова.

Этнаграфізмы (этнаграфічныя дыялектызмы) - назвы мясцовых прадметаў, з'яў, паняццяў, якія невядомы або не выкарыстоўваюцца па-за межамі іншых гаворак і не маюць аднаведнікаў у літаратурнай мове, а абазначаныя імі рэаліі перадаюцца апісальна ці абазначаюцца тымі самымі словамі, што і ў гаворцы.

Я

Яканне - гэта тып ненацісканога вакалізму, пры якім галосныя [а], [о], [е] пасля мяккіх зычных у першым складзе перад націскам супадаюць у гуку [а] пастаянна або пры пэўных умовах.

СПІС РЭКАМЕНДУЕМАЙ ЛІТАРАТУРЫ

АСНОЎНАЯ

1. Беларуская і руская дыялекталогія : вучэбны дапаможнік / В.А. Гуліцкая [і інш.]. – Мінск : Вышэйшая школа, 1992. – 248 с.
2. Блінава, Э.Д. Беларуская дыялекталогія : вучэбны дапаможнік / Э.Д. Блінава, Е.С. Мяцельская. – 2-е выд., дапр. і дап. – Мінск : Вышэйшая школа, 1980. – 304 с.
3. Крывіцкі, А.А. Дыялекталогія беларускай мовы : вучэбны дапаможнік / А.А. Крывіцкі. – Мінск : Вышэйшая школа, 2003. – 294 с.
4. Мяцельская, Е.С. Беларуская дыялекталогія : практыкум : вучэбны дапаможнік / Е.С. Мяцельская, Э.Д. Блінава. – Мінск : Вышэйшая школа, 1991. – 287 с.

ДАДАТКОВАЯ

1. Беларуская мова : энцыклапедыя / пад рэд. А.Я. Міхневіча; рэдкал.: Б.І. Сачанка (гал. рэд.) [і інш.]. – Мінск : Беларуская Энцыклапедыя імя П. Броўкі, 1994. – 655 с.
2. Беларуская мова і мовазнаўства : міжвузаўскі зборнік. Вып. III / рэдкал.: У.В. Анічэнка (гал. рэд.) [і інш.]. – Мінск : БДУ, 1975. – 262 с.
3. Босак, А. Атлас гаворак Пружанскага раёна Брэсцкай вобласці і сумежжа (Верхняга Над'ясельдзя) : фанетыка і марфалогія / А. Босак, В. Босак. – Мінск, 2005. – 94 с.
4. Босак, А. Атлас гаворак Пружанскага раёна Брэсцкай вобласці і сумежжа (Верхняга Над'ясельдзя) : лексіка / А. Босак, В. Босак. – Мінск, 2006. – 124 с.
5. Булахаў, М.Г. Прыметнік у дыялектнай мове / М.Г. Булахаў. – Мінск : Навука і тэхніка, 1964. – 199 с.
6. Бялькевіч, І.К. Краёвы слоўнік Усходняй Магілёўшчыны / І.К. Бялькевіч. – Мінск : Навука і тэхніка, 1970. – 511 с.
7. Вайтовіч, Н.Т. Ненаціскны вакалізм народных гаворак Беларусі / Н.Т. Вайтовіч. – Мінск : Навука і тэхніка, 1968. – 220 с.
8. Гапоненка, І.А. Беларуская дыялекталогія ў табліцах і схемах: у 2 ч. / І.А. Гапоненка, В.П. Трайкоўская. – Мінск : Вышэйшая школа, 2005.
9. Дыялекталагічны атлас беларускай мовы: карты / [пад рэдакцыяй Р.І. Аванесава, К.К. Крапівы, Ю.Ф. Мацкевіч; рэдактары-картографы: Л.П. Колабава, А.А. Ляўшынаў, М.С. Руткоўская]. – Мінск : АН БССР, 1963. – VIII + 338 карт.

10. Дыялектны слоўнік Брэстчыны / склад. М.М. Аляхновіч і інш. – Мінск : Навука і тэхніка, 1989. – 294с.
11. Карский, Е.Ф. Белорусы : в 3 т. / Е.Ф. Карский. – Мінск : БелЭН, 2006.
12. Клімчук, Ф.Д. Гаворкі Заходняга Палесся: фанетычны нарыс / Ф.Д. Клімчук. – Мінск : Навука і тэхніка, 1983. – 128 с.
13. Культура Беларусі : энцыклапедыя : у 6 т. / рэдкал.: У.Ю. Аляксандраў (гал. рэд.) [і інш.]. – Мінск : Беларуская Энцыклапедыя, 2010–2015.
14. Леванцэвіч, Л.В. Атлас гаворак Бярозаўскага раёна Брэсцкай вобласці. Лексіка / Л.В. Леванцэвіч. – Брэст : БрДзУ, 2001. – 135 с.
15. Лексіка гаворак Беларускага Прыпяцкага Палесся. Атлас. Слоўнік / укл.: Г.Ф. Вештарт [і інш.]. – Мінск : Права і эканоміка, 2008. – 353 с.
16. Лексічны атлас беларускіх народных гаворак : у 5 т. – Мінск : Фонд фундам. даслед. Рэсп. Беларусь, 1993–1998.
17. Матэрыялы да абласнога слоўніка Магілёўшчыны / укл. М.В. Абабурка і інш.; рэд. А.А. Крывіцкі, І.Я. Яшкін. – Мінск : Навука і тэхніка, 1981. – 128 с.
18. Насовіч, І.І. Слоўнік беларускай мовы / І.І. Насовіч. – Мінск : БелСЭ, 1983. – 792 с.
19. Панюціч, К.М. Лексіка народных гаворак / К.М. Панюціч. – Мінск : Вышэйшая школа, 1976. – 128 с.
20. Самуйлік, Я.Р. Гаворкі Выганаўскага Палесся / Я.Р. Самуйлік. – Брэст : БрДУ імя А.С. Пушкіна, 2009. – 199 с.
21. Слоўнік беларускіх гаворак паўночна-заходняй Беларусі і яе пагранічча: у 5-ці т. / уклад. Ю.Ф. Мацкевіч і інш. – Мінск : Навука і тэхніка, 1979–1986.
22. Сцяцко, П. Дыялектны слоўнік / П. Сцяцко. – Мінск : БДУ, 1970. – 184 с.
23. Тураўскі слоўнік : у 5 т. / склад. А.А. Крывіцкі і інш. – Мінск : Навука і тэхніка, 1982–1987.
24. Чарнякевіч, Ю.В. Атлас гаворак паўночна-ўсходняй Брэстчыны / Ю.В. Чарнякевіч. – Мінск : Тэхналогія, 2009. – 255 с.